

TIDSSKRIFT FOR kjønns FORSKNING

ÅPENT NUMMER

Migrasjon, prostitusjon og skam

Russiske kvinner i nord

Islamsk feminisme

Tverrfaglighet i kjønnsforskningen

2007

Nr. 1

Tidsskrift for kjønnsforskning utgis av KILDEN Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING UTGIVS AV KILDEN INFORMASJONS- OG
DOKUMENTASJONSSENTER FOR KVINNE- OG KJØNNSFORSKNING I NORGE

ANSVARLIG REDAKTØR: Jorun Solheim

REDAKTØR: Åse Røthing

REDAKSJONSSEKRETÆR: Toril Enger

REDAKSJONSRÅD:

Agnes Andenæs

Norman Andersen

Pål Bjørby

Haldis Haukanes

Anne Hellum

Lise Widding Isaksen

Knut Kolnar

Vivian Lagesen

Jørgen Lorentzen

Nina Lykke

Kirsti Malterud

Toril Moi

Anne Marit Myrstad

Inger Nordal

Bente Rosenbeck

Anka Ryall

Knut Holtan Sørensen

Halldis Valestrand

Karin Widerberg

SETTING: Heidi Elisabeth Sandnes og Helene Langsether

DESIGN: Terese Moe Leiner

TRYKK: Wera AS

ISSN: 0809-6341

Tidsskrift for kjønnsforskning er referee-basert og kommer ut fire ganger i året
Abonnementspris: institusjoner kr 550, privatpersoner kr 400, studenter kr 200
Løssalgpris pr. nummer: kr. 125 pluss porto

REDAKSJONENS ADRESSE:

KILDEN

Holbergs gt. 1

0166 Oslo

<http://kilden.forskningsradet.no>

post@kilden.forskningsradet.no

Tlf. 22 03 80 80

Vil du abonnere? Henvend deg til:
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Ønsker du å skrive i Tidsskrift for kjønnsforskning?

Kontakt redaksjonen:

tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Forsidefoto: © Bård Løken / Samfoto

Innhold

ARTIKLER

- 5 May-Len Skilbrei ★ «Natachas» to liv: Østeuropeiske kvinner forteller om migrasjon, prostitusjon og skam
- 21 Anette Brunovskis ★ Hjemme best? Situasjonen for hjemvendte ofre for menneskehandel på Balkan og i Øst-Europa
- 37 Anne Britt Flemmen ★ Russiske kvinner i nordnorske aviser – minoritets- og majoritetskonstruksjoner
- 54 Sindre Bangstad ★ Grunnlagsproblemer i islamsk feministisk teori og praksis

INTERVJU

- 68 Anne Hege Grung i samtale med Åse Røthing ★ Religiøse feminismer i Norge

KOMMENTAR

- 75 Camilla Jordheim Larsen and Karin Widerberg ★ How Interdisciplinary is Interdisciplinary Gender Research? An Investigation of the Research Programme Gender in Transition

BOKANMELDELSE

- 87 Evangelia Tastsoglou og Alexandra Dobrowolsky (red.): *Women, Migration and Citizenship. Making Local, National and Transnational Connections* ★ Omtale ved Line Nyhagen Predelli
- 90 NYTT FRA FOKK

Kjære leser!

Tidsskrift for kjønnsforskning går nå inn i sin tredje årgang. Som nye redaktører fra og med dette nummeret vil vi benytte anledningen til å takke våre forgjengere, Trine Annfelt og Beret Bråten, for deres store innsats med å bygge opp tidsskriftet til å bli et nasjonalt fagtidsskrift med et høyt kvalitetsnivå. Når vi nå overtar redaktøransvaret, handler det i all vesentlig grad om å videreføre de mål og visjoner for tidsskriftet som allerede er etablert, og vi opplever at vi har et særdeles solid grunnlag å bygge videre på.

Samtidig er noe av det spennende ved å overta en redaktørstol at man kan etablere sine egne visjoner og utfordringer. Vi har definert to sentrale målsettinger for vår redaktørperiode. Det ene er å videreutvikle tidsskriftet som et forum for faglig og teoretisk *kritikk og debatt*, hvor ulike perspektiver og posisjoner innen dagens kjønnsforskning kan møtes. Det andre er å utvide – og utfordre – kjønnsforskningfeltets *grenser*, både når det gjelder tidsskriftets faglige innhold og dets publikum.

Dypest sett henger disse målsettingene sammen. Dagens kjønnsforskning er vokst fram i kjølvannet av en feministisk bevegelse som riktignok aldri har vært enhetlig, men som like fullt har måttet forklare og forsvare seg utad *som om* den var det. Opplevelsen av å være et lite og sårbart felt, til tider under direkte angrep utenfra, har skapt en viss tradisjon for å slutte rekkene og underkommunisere interne uenigheter. Denne tendensen har

avtatt betydelig de senere årene ettersom feltet har vokst seg stort og livskraftig, men den finnes fremdeles. «Feministisk kritikk» har først og fremst vært et begrep som har vært forbeholdt kritikk av *andres* forståelsesformer – innenfor såkalt normalvitenskap såvel som i samfunnslivet forøvrig. Det har i langt mindre grad vært et begrep for intern selvrefleksjon og kritikk av «egne» posisjoner.

Denne mangelen på kritisk offentlighet har nok også bidratt til den utbredte forestillingen om kjønnsforskningsfeltet som et mer eller mindre lukket rom som beskytter seg mot kritikk – hvor det i tillegg finnes usynlige eksklusjonsparagrafer som definerer hva som er «riktig». Slike oppfatninger er fremdeles relativt vanlige i den akademiske offentlighet, både blant kvinner og menn, og de kan etter vårt syn bare motvirkes i praksis. Derfor er spørsmålet om å åpne opp feltets grenser direkte sammenvevd med spørsmålet om kritisk refleksjon og å skape en levende debattkultur. Det ene er strengt tatt ikke mulig uten det andre.

Hva betyr så dette i praksis? Slik vi ser det, betyr det først og fremst å legge forholdene til rette for faglige diskusjoner og mer prinsipiell meningsbrytning. Dagens kjønnsforskning er et stort og mangfoldig felt, og inneholder en rekke ulike perspektiver, tradisjoner og tendenser som innbyrdes ikke bare peker i forskjellige retninger, men som i visse tilfeller kan være direkte motstridende. Vi ønsker

å løfte fram og synliggjøre ulike posisjoner i dette feltet og få dem til å snakke sammen – eller eventuelt redegjøre for hvorfor de ikke kan det. Vi ønsker å la teori møte «virkelighet» ved å sette aktuelle problemstillinger på dagsorden, og la ulike meninger komme til orde. Og vi ønsker å invitere inn nye stemmer, både innenfor og utenfor de etablerte kjønns-forskningsmiljøene.

Vi vil også videreutvikle tidsskriftets tradisjon med å trykke ulike typer tekster – mindre essays, kortere kommentarartikler, rene debattinnlegg. Samtidig vil tidsskriftets hovedinnslag fortsatt være *den vitenskapelige fagartikkelen* – basert på vanlige akademiske standarder og underlagt fagfellevurdering. Ikke desto mindre vil vi legge vekt på å respektere det mangfold som ligger i ulike fagtradisjoner – og i ulike personlige stilarter. Faglig kvalitet vil være vårt overordnede krav, og denne kommer ikke på noen ensartet formel.

*

Dette nummeret – som altså er vårt første – er i prinsippet et åpent nummer. Det er samtidig et nummer som av forskjellige grunner, delvis tilsluttede, delvis tilfeldige, er kommet til å kretse om to hovedområder. Dette betyr at flere av artiklene kan sies å «snakke sammen» ved at de belyser den samme eller beslektet tematikk fra ulike perspektiver. Også dette er en måte å sette problemstillinger under debatt på som vi vil forsøke å følge opp i seinere numre.

Det ene området handler om det nye, globaliserte prostitusjonsfeltet og forholdet mellom *prostitusjon* og *migrasjon*. Dette er, som May-Len Skilbrei hevder i sin åpnings-artikkel, to forskningsfelt som hittil har vært lite i berøring med hverandre – de som forsker på prostitusjon har hatt lite kontakt med migrasjonsforskningen, og omvendt.

Det at prostituerte i stadig større grad også er (arbeids)migranter, betyr imidlertid at vi må stille en rekke nye spørsmål når det gjelder hva prostitusjon innebærer, ikke minst når det gjelder spørsmål om beskyttelse, stigmatisering og muligheten til å etablere et liv utenfor prostitusjonen. Artikkelen fokuserer på østeuropeiske kvinner på det norske prostitusjonsmarkedet, deres forhold til hjem og «jobb», og hvordan deres liv på vesentlige punkter skiller seg fra etnisk norske prostituerte. Den viser også hvordan skillet mellom prostitusjon som menneskehandel og prostitusjon som «valgt» levebrød ikke alltid er helt enkelt å trekke når det gjelder disse kvinnes livssituasjon.

Forholdet mellom prostitusjon, migrasjon og menneskehandel er også et viktig tema i artikkelen av Anette Brunovskis, men denne gang med utgangspunkt i prostituerte kvinners reintegrering i hjemlandet. Menneskehandel får relativt mye oppmerksomhet i norske medier i dag, men fokus rettes først og fremst mot hvordan Norge som destinasjonsland skal forholde seg til ofre for menneskehandel som oppholder seg her i landet. Det er imidlertid mindre fokus på hva som skjer med kvinner som er blitt «reddet» fra menneskehandel; hva slags liv blir de tilbudt, og hva slags assistanse får de for å gjenoppbygge livet etter at de returnerer eller returneres til sine hjemland? Brunovskis diskuterer i sin artikkel hvorvidt kvinner som har vært utsatt for menneskehandel får tilbud om gode former for assistanse ved retur til hjemland, og ikke minst om disse assistansetilbudene kan bidra til å opprettholde problematiske bilder av menneskehandel og ofre for menneskehandel.

Også Anne Britt Flemmens artikkel handler i en viss forstand om prostitusjon og migrasjon, men i denne sammenhengen er det selve *forestillingen* om visse innvandrerkvinner som «prostituerte» som analyseres. Utgangspunktet er framstillingen av russiske

Kvinner i nordnorske aviser, og artikkelen diskuterer hvordan bildet av den prostituerte har en tendens til å bli etablert som dominerende forståelseskategori, på tross av at mange av de samme avisene eksplisitt tar avstand fra en slik kategorisering. Artikkelen har videre et særskilt teoretisk og metodologisk siktemål, gjennom å introdusere noen elementer av det som gjerne kalles «aktør-nettverk-teori» (ANT) – et analyseperspektiv som ikke er så godt kjent innenfor norsk kjønnsforskning.

Det andre hovedtemaet som tas opp i dette nummeret, er *islamsk feminisme*. Sindre Bangstad introduserer i sin artikkel noen sentrale skikkelser og debatter innen islamsk feministisk teori, og reiser kritiske spørsmål knyttet til de epistemologiske og praktiske svakhetene som han mener karakteriserer islamsk feminisme i sin nåværende fase. Han drøfter blant annet sentrale utfordringer knyttet til tekstfortolkninger og fortolkningsautoritet innen islamsk tradisjon. Bangstad hevder dessuten at islamsk feminisme i mange land framstår som et vestlig inspirert elitefenomen, og etterspør en tettere samhandling mellom denne eliten og feministisk orienterte muslimske kvinner og menn i andre lag av befolkningen. Flere av disse temaene tas også opp i intervjuet som Åse Røthing har gjort med Anne Hege Grung. Grung er stipendiat ved forskningsprogram-

met «Kulturell kompleksitet i det nye Norge» ved Universitetet i Oslo. I intervjuet reflekterer hun omkring hvilke uttrykk for islamsk feminisme som kan sies å finnes i Norge i dag, og hun peker på noen likhetstrekk mellom islamsk feminisme og kristen feministteologi.

Til slutt i dette nummeret setter Karin Widerberg og Camilla Jordheim Larsen fokus på *kjønnsforskningens tverrfaglighet* – både som målsetting og som praksis. Eksemplet under lupen er det forrige kjønnsforskningsprogrammet «Kjønn i endring: institusjoner, normer, identiteter» og forfatterne diskuterer både dette programmets spesifikke konsept om tverrfaglighet, såvel som muligheter og begrensninger for å realisere et slikt konsept i praksis. Artikkelen munner ut i en hypotese om at det finnes et urealisert potensiale for tverrfaglighet innen norsk kjønnsforskning, men at dette kanskje krever større åpenhet og toleranse for ulike teoretiske perspektiver?

Vi er med andre ord tilbake til det som var denne lederens utgangspunkt – mangfold og kritisk debatt. Og ikke minst til spørsmålet om enighet er et gode, eller om vi kan leve med, og til og med bør tilstrebe, en langt større grad av teoretisk og kjønnspolitisk uenighet.

Jorun Solheim

Åse Røthing

Av MAY-LEN SKILBREI

«Natachas»¹ to liv:

Østeuropeiske kvinner forteller om migrasjon, prostitusjon og skam

De siste ti årene har den økte andelen utenlandske kvinner i prostitusjon i Norge forandret både hvordan prostitusjonsmarkedene ser ut og hvordan den offentlige debatten om prostitusjon foregår. Men gjør migrasjon noe med håndteringen av selve prostitusjonen i kvinners liv? Artikkelen utforsker hvordan migrasjonskonteksten påvirker forholdet mellom prostitusjonen og livet utenfor for østeuropeiske kvinner i prostitusjon i Norge, og hvilke praksiser kvinnene etablerer for å beskytte seg fra prostitusjonen og prostitusjonsstigmaet.

Når vi tenker på utenlandske kvinner i prostitusjon² i Norge, tenker vi på fattigdommen de kommer fra, tvangen de utsettes for og det harde livet de lever her. For mange av kvinnene stemmer dette. De kommer fra land som er langt fattigere enn Norge, de tilhører gjerne en ekstra sårbar del av befolkningen i hjemlandet, de har erfaring med at noen utnytter deres migrasjon og prostitusjon, og de er sårbare for diskriminering, vold og stigmatisering i Norge. Jeg har i løpet av de senere årene intervjuet mange av disse kvinnene. Intervjuene har først og fremst handlet om hvordan de ble rekruttert inn i prostitusjonen, hvorvidt de hadde muligheter til gjøre andre valg i hjemlandet, og hvordan prostitusjonen har blitt organisert av andre i Norge og andre land. Men disse intervjuene har også handlet om mange andre ting; om livet generelt, og om hvordan kvinnene forsøker å bygge en bedre framtid ved hjelp av inntektene fra prostitusjonen i Norge og ved å beskytte seg mest mulig fra å bli påvirket av prostitusjonserfaringene og stigmaet som følger det å være prostituert. Artikkelen tar tak i dette siste: *Hvordan kvinner i prostitusjonen beskytter seg fra å bli påvirket av prostitusjonslivet og av stigmaet som følger det*. Jeg vil utforske dette gjennom å beskrive og diskutere hvordan ulike kvinner håndterer forholdet mellom prostitusjonen og livet utenfor. Med utgangspunkt i et feltarbeid utført blant østeuropeiske kvinner i prostitusjon i Norge ser jeg nærmere på hvordan kvinnene «gjør» prostitusjon, og diskuterer det i lys av egen og andres analyser av hvordan andre grupper av kvinner gjør det.

Det norske prostitusjonsmarkedet ser svært annerledes ut i dag enn for få år siden. Dette skyldes ikke bare veksten i andelen utenlandske kvinner, men også et endret forhold mellom ulike arenaer og en synlig spredning av prostitusjonen til større deler av Norge. Vi vet ikke noe særlig ennå om hvilke

konsekvenser disse utviklingstrekkene har. Det er imidlertid grunn til å tro at prostitusjonsmarkedet og innholdet i prostitusjonen blir påvirket av hvem som befinner seg der, og hvilken betydning det som foregår der gis, både av partene som er involvert og av omverdenen. Artikkelen er et forsøk på å ta de store forandringene vi har sett på alvor, og å utforske hvordan prostitusjon og migrasjon med alle deres symbolske konnotasjoner og praktiske konsekvenser sammen påvirker kvinners liv.

Jeg vil i hovedsak ta utgangspunkt i et prosjekt som ble utført i løpet av 2005 og som var finansiert av Justis- og politidepartementet under Regjeringens handlingsplan mot menneskehandel. Målsettingen med prosjektet var å skape kunnskap om hvordan menneskehandel for prostitusjonsformål foregår i Norge og på veien til Norge, og hvordan dette ser ut for kvinnene som er ofre for dette eller som står i fare for å bli ofre. Materialet består av 15 intervjuer med østeuropeiske kvinner i gate- og innendørsprostitusjon i Oslo. Intervjuene ble utført på russisk, engelsk eller en blanding av de to språkene. Med meg i prosjektet hadde jeg en russiskspråklig vitenskapelig assistent, Irina Polyakova. Noen av intervjuene ble gjennomført av meg med Polyakova som tolk, noen gjennomførte vi sammen, og andre utførte Polyakova alene. (For mer om framgangsmåtene, se Skilbrei og Polyakova 2006.) Flere av kvinnene ble intervjuet flere ganger, og alle hadde vi kontakt med over en lengre tidsperiode. Intervjuene var langvarige, det lengste enkeltintervjuet varte i seks og en halv time, det korteste i to timer. Intervjuene ble ofte utført hjemme hos kvinnene, men noen ble utført på kafeer og restauranter. I tillegg har jeg sammen med Polyakova og andre oppsøkt ulike prostitusjonsarenaer og etablissementer som kafeer, utesteder og en strippebar, og snakket med ytterligere 20 kvinner om prosjektets pro-

blemstillinger. Kvinnene jeg tar utgangspunkt i i denne artikkelen, bor i ulike land i dag, men de har til felles at de er født og oppvokst i Sovjetunionen.

Migrasjon som prostitusjonskontekst

Med veksten i andelen utenlandske kvinner i prostitusjon i Norge har det blitt påtrengende å problematisere hvordan prostitusjon handler om noe mer enn menns makt over kvinner. Egentlig har norsk prostitusjonsvirkelighet vært ganske internasjonal lenge, med en del kvinner fra både Thailand og Den dominikanske republikk etablert flere steder i landet. I tillegg har det alltid vært kvinner fra Danmark og Sverige her. Utenlandske kvinner i prostitusjon i Norge fikk imidlertid ikke særlig oppmerksomhet før østeuropeiske kvinner begynte å komme på 1990-tallet, først i Nord-Norge og deretter i Oslo. Diskusjonene har gått høyt om hvordan denne migrasjonen skulle håndteres, og om hvordan den prostitusjonen kvinnene gikk inn i, skulle forstås (for en analyse av dette, se Stenvoll 2002).

Det faktum at mange utenlandske kvinner befinner seg i prostitusjon i Norge, betyr at vi må stille nye spørsmål når vi studerer prostitusjonen. Laura Agustín peker på at migranter i sexbransjen overses i migrasjonsforskning. Hun skriver at det er spesielt rart at forskere som er interessert i transnasjonalisme, ikke tar tak i temaet i og med at migranter i prostitusjonen så å si pendler mellom flere land:

These workers are migrant not only because they left home and came to Europe to work but because they keep on migrating. (Agustín 2006:32)

At livet leves i flere land og at livene i de ulike landene ofte er svært forskjellige, må ha konsekvenser. Et viktig spørsmål med tanke

på konsekvensene for kvinnene som selger sex, er hva grensekryssingen betyr for dem og hvilke måter de legger opp prostitusjonen på. Det er klart at som ikke-norske, er det vanskeligere for dem å få kunnskap om hvor og hvordan man selger sex i Norge, og ikke minst hvordan man gjør det trygt. Samtidig er det mange fellestrekk mellom prostitusjonsmarkeder i hvordan de fungerer, hvem som befinner seg der og hvordan det lønner seg å gå fram. Når jeg for eksempel leser engelske studier av hvordan kvinner legger opp prostitusjonen, er det slående hvor likt det foregår i England og i Norge (se for eksempel Sanders 2005). Noen av de utenlandske kvinnene kommer fra land som ikke er svært forskjellige fra Norge, og kan ha erfaring fra prostitusjonsmiljøer som ligner de norske. Andre kommer fra land som ligner mindre på Norge, og er helt ukjent med prostitusjonsmiljøet her.

De østeuropeiske kvinnene vi har intervjuet, er både svært like og svært forskjellige fra de norske kvinnene i prostitusjonen jeg har intervjuet tidligere (Skilbrei 1998). Men det at de har migrert, er viktig for dem både fordi det er nøkkelen til et bedre liv og til det som gjør dem sårbare. Noen har vært ofre for menneskehandel, noen levde på intervjuetidspunktet under vilkår som gjør at jeg definerer dem som ofre for menneskehandel, andre har jobbet for en hallik, mens andre igjen jobbet selvstendig. Alle kvinnene hadde blitt utnyttet av noen i forbindelse med migrasjonen eller prostitusjonen, men de hadde selv tatt beslutningen om å reise ut for å søke lykken. For noen kom dette ønsket fordi de var i en vanskelig situasjon og spesielt sårbare i hjemlandet. For andre handlet det om at de søkte økonomisk selvstendighet fra familien eller at de hadde et ønske om å oppleve det livet i Vesten som de hadde lengtet etter.

De fleste har planer om et annet liv de gjerne vil realisere, og noen var svært nær

ved å klare det. Flere har utdanning fra hjemlandet, men det virket ikke som de planla å bruke den utdanningen igjen. Lønnsvilkårene er fortsatt for dårlige hjemme. Kvinnene lengtet ofte etter hjemlandene sine, og de skulle ønske situasjonen var slik at de kunne bo der. Vera er glad i hjemlandet sitt og har stor respekt for sine landsmenn, men å reise hjem igjen er ikke noe alternativ:

I want to give my kids a chance to live.
I would live in Estonia if the conditions
were better, and it will improve, it's only
a matter of time. But my life is too short; I
want to live now.

Lina hadde også foretrukket å bo i hjemlandet hvis hun kunne, men hun mener at hun må ta ansvar for å forbedre situasjonen sin selv:

Det er naturlig at folk flytter på seg, men
jeg er veldig patriotisk. Jeg måtte gripe
sjansen selv, mitt eget land har ikke mulig-
het til å hjelpe meg.

Med pengene de tjener i Norge, kan eget og andres liv forbedres hjemme. Det at de har reist ut og tjener penger, har reelle konsekvenser i deres og andres liv. Mange ga uttrykk for stor glede ved å kunne hjelpe de der hjemme økonomisk. Lena reiser fram og tilbake mellom Norge og hjemlandet, og hver gang hun er hjemme, ruster hun opp familiens leilighet:

– *Hva skjedde sist gang du dro hjem? Med 50.000 kr ...*

– Jeg ga halvparten til mamma. Kjøpte meg klær, pusset opp badet.
Soverommet til moren min gjenstår. Vi har en stor leilighet.

Før var det søsteren hennes som kom hjem med penger. Lena tror at pengene hennes

også stammet fra prostitusjon. Store summer overføres fra kvinner i prostitusjon til familiene deres, og det fører også til at kvinner presses til å reise ut slik at familien kan henge med i velstandsutviklingen. Dette gjelder særlig i områder der så å si alle har et familiedlem som jobber i Vest-Europa.

Selv når kvinnene beskriver å ha blitt utnyttet, legger de vekt på at de klarte å reise seg igjen og å gjøre det beste ut av situasjonen. Som Vera sa det: «Alt jeg har oppnådd har jeg oppnådd med egne krefter». Kvinnene gir uttrykk for at de har vært smarte og sterke som har kunnet reise ut ved hjelp av prostitusjon og tjene penger til seg selv og andre på den måten. Men det betyr ikke at de underslår at andre har hatt makt over dem. Vera var en av dem som har gjort det veldig bra, og hun hadde sikkert fortalt om sitt liv på andre måter hvis utfallet hadde vært et annet:

Jeg synes synd på andre, men jeg vil ikke synes synd på meg selv. Jeg kunne alltid slutte med det. Jeg kan ikke klandre andre. Den gangen jeg ble tvunget, var jeg bare uheldig.

Hun velger å definere det at hun har vært offer for menneskehandel som uflaks, noe hun ikke vil synes synd på seg selv for. Det å ha uflaks er noe annet enn å være et offer. Mange av kvinnene ser på seg selv som entreprenører i et spill der det er om å gjøre å utnytte situasjonen, passe på seg selv og utnytte andre hvis det er mulig. Da vil offeret være taperen, den som ikke klarte spillet og som må reise hjem med halen mellom beina.

Tvang, skam og offerstatus

Et sentralt spørsmål, både i de akademiske tekstene og i de politiske diskusjonene om prostitusjon, er hvorvidt det er mulig å velge seg prostitusjon. Både i Norge og interna-

Foto: © Mikael Andersson / Mira / Samfoto.

sjonalt foregår det diskusjoner om dette spørsmålet (for en beskrivelse og diskusjon av konfliktene, se for eksempel O'Connell Davidson 2005) og i flere politiske og praktiske sammenhenger er balansen mellom ulike perspektiver på dette utslagsgivende for hvordan den endelige politikken ser ut.³ Jeg kommer ikke til å gå nærmere inn på diskusjonen om valg versus tvang i denne artikkelen. Hensikten er snarere å gi en beskrivelse av hvordan kvinner i prostitusjonen selv fremstiller sin situasjon, for å forstå båndet mellom prostitusjonen og migrasjonen i deres liv, og hvordan det henger sammen med stigma og skam.

Når man utfører empiriske undersøkelser på vanskelige felt, står man overfor mange dilemmaer. Et av de viktigste dilemmaene er konflikten mellom ønsket om å forstå dem man intervjuer i lys av de redskapene man har med seg som forsker, samtidig som man har en forpliktelse til å ta informantenes egne

forklaringer på alvor. Kvinner i prostitusjon har konstant et forklaringsproblem overfor andre. Én konsekvens av at de blir avkrevd forklaringer hele tiden, kan være at de plasserer alt ansvaret utenfor seg selv. En annen konsekvens kan være at de tar det fulle og hele ansvaret. Min erfaring er at kvinnene gjør begge deler i ett og samme intervju. Balansen forskeren velger mellom de to ulike forklaringene som kommer fram i intervjuet, og hvordan forskeren analyserer historien om det som har skjedd og velger å framstille den, har store politiske implikasjoner.

I den nevnte undersøkelsen lette jeg aktivt etter kvinner som har migrert og gått inn i prostitusjon under omstendigheter som lever opp til forutsetningene i den rettslige definisjonen av menneskehandel (se for eksempel Skilbrei 2006). Denne definisjonen dekker forhold av ulik karakter, men det som har skjedd, behøver ikke å inkludere vold eller tvang. Flere av kvinnene jeg møtte, har vært utsatt for direkte tvang, innesperring og voldtekt som straff. Noen har blitt stående igjen etter et prostitusjonsopphold i Norge uten et rødt øre fordi de har blitt lurt. Andre har inngått noe de selv regner som en rettferdig forretningsavtale hvor de får hjelp og beskyttelse, i bytte mot prosenter av prostitusjonsinntektene.

I denne artikkelen befatter jeg meg imidlertid med skammen og stigmaet⁴ som følger kvinner i prostitusjon, uavhengig av om de har vært utsatt for menneskehandel eller ikke. Det har blitt hevdet at det er for lite kunnskap om hvordan prostitusjonsstigmaet arter seg og håndteres av dem det faktisk rammer (Sanders 2005). Ordet «hore» brukes som en fornærmelse også mot kvinner utenfor prostitusjonen. Ordet fungerer fortsatt kontrollerende, det vil si at jenter og kvinner må tenke på hvordan de skal oppføre seg for å unngå å bli kalt «hore» (Bræck 2006). Hvis vi regner ordet som et maktmiddel, og merke-

lappen som noe av det verste som kan ramme en kvinne, hvordan oppleves det da å bli kalt og forstått som «hore» når man faktisk selger sex?

Dette stigmaet har for det første konsekvenser for kvinnenes hverdagsliv og selvfølelse, fordi de bærer med seg skam over det de er, og redsel for mulighetene for å bli avslørt og derfor stigmatisert.⁵ Kvinner i prostitusjonen må forholde seg til hva andre mener om dem hvis de vet om prostitusjonen, og til hva de vet andre vil mene om dem hvis de får vite om den. Det kan for eksempel bety at kvinnene må sørge for å være prostituerte på spesielle måter, eller at de passer på å beskytte seg mot stigmaet ved å sørge for at ingen får vite om prostitusjonen.

For det andre har stigmaet som hefter ved prostitusjon, mer kollektive konsekvenser. Det finnes mange eksempler på at kontroll- og hjelpeapparatets håndtering av prostitusjonen bygger på moralsk fordømmelse av kvinner i prostitusjonen, og at selv lover og tiltak som er ment til hjelp for kvinnene, bidrar til å undertrykke dem (Smart 1995, Järvinen 1990, Brunovskis dette nummer). Selv i tilfeller hvor vi snakker om direkte tvang, betyr ikke det at kvinnene kan unnslippe stigmaet som følger med prostitusjonen. Vi ser i stedet at skammen institusjonaliseres. Når en kvinne er identifisert som offer for menneskehandel for prostitusjonsformål, er medisinen samfunnet foreskriver at hun skal forandre seg. Hele rehabiliteringstanken i flere av landene som regnes som avsenderland for menneskehandel, har som utgangspunkt at kvinnene gjennom å få rådgivning, utdanning og gjennom å leve isolert fra samfunnet skal forandre seg slik at de ikke blir ofre igjen, og slik at de blir egnet til å reintegreres i samfunnet.

Her ser vi at kvinnene til tross for offerstatusen får ansvaret for det som har skjedd dem. Det å påberope seg å være et offer blir noe som ikke nødvendigvis hjelper, men som

i stedet frambringer nye stigma eller som omdanner prostitusjonsstigmaet. Det å få merkelappen offer er ment å være rettighetsutløsende, men merkelappen bringer også med seg en form for skam, en skam over å feile og å ikke kunne passe på seg selv (Høigård 1993).

«Prostitusjon setter et stempel på livet ditt» (Ina)

Kvinner i prostitusjonen kan oppleve å bli stigmatisert som prostituerte når som helst og hvor som helst. Det er en mektig merkelapp, og den kan ødelegge mye. Ekteskap kan ryke, de kan miste omsorgen for barn, og de kan miste jobb og venner. I enkelte land risikerer kvinner å havne i fengsel eller å få dødsstraff for prostitusjon. I tillegg opplever de at mennesker behandler dem annerledes når de får vite om prostitusjonen, noen oppfører seg rett og slett mye dårligere overfor en prostituert enn overfor andre.

Frykten for å bli avslørt er noe alle med prostitusjonserfaring lever med, uavhengig av hvor de er født. Men muligheten til å holde prostitusjonen skjult og til selv å bestemme hva andre skal vite varierer. Norske kvinner jeg har intervjuet, forteller at de lever med en sterk frykt for å bli avslørt. Når de treffer nye mennesker, leter de stadig etter tegn på at disse har forstått hva de er (Skilbrei 1998). Flere har opplevd å bli avslørt utenfor prostitusjonsarenaen. For å forhindre at dette skjer, tar kvinner forholdsregler. Dette gjør de for eksempel ved å foreta store forandringer i utseendet sitt, slik at de som møter dem på den ene arenaen, ikke vil kjenne dem igjen på den andre. Parykker, briller, sminke og klær betyr mye for hvordan folk ser ut. Dessuten bruker de andre navn og forteller andre historier om seg selv i prostitusjonen enn de gjør i privatlivet. Mindre åpenbare endringer i væremåte og kroppsspråk kan også hindre

gjenkjennelse. Flere snakker om at det er noe de «skrur på» når de er på jobb, som de har «skrudd av» privat.

De fleste mennesker veksler mellom ulike arenaer og ulike roller i løpet av en dag. Dette gjelder også for kvinner i prostitusjonen. Men for dem kan spranget mellom arenaene og rollene være langt større, og den ene areaen og rollen må ofte skjules fra alle på utsiden. Ikke alle kvinner i prostitusjonen klarer å endre dramatisk på væremåte og utseende slik at de ikke blir gjenkjent, og ikke alle har overskudd til det. Kvinner i gateprostitusjonen med rusproblemer forteller at de ikke orker å skjule hva de holder på med lenger. Det er slitsomt nok å holde ut alt sammen om de ikke i tillegg skal bry seg om hva andre mener. Kvinnene på gata har få muligheter til å skjule hva de gjør hvis de samtidig skal bli funnet av kunder. De må gå utendørs, synlig for alle forbipasserende, og dette gjør prostitusjon til en lite egnet arena for kvinner som har mye å tape. Noen kvinner er særlig gjenkjennelige som prostituerte og har få muligheter til å ikke bli forstått som det uavhengig av hvilken arena de jobber på. Det gjelder særlig kvinner som skiller seg ut og som mange i Norge forbinder med lite annet, slik som kvinner fra Nigeria (Skilbrei, Tveit og Brunovskis 2006).

«Jeg måtte finne på en annen person for å klare det» (Vera)

Det faktum at kvinner beskytter seg fra å bli gjenkjent og gjør visse grep for å få det til, handler ikke bare om at de vil beskytte seg fra andres dom. Det kan også være et ledd i håndteringen av prostitusjonserfaringene. Nordisk prostitusjonsforskning var tidlig ute med å vise hvordan kvinner i prostitusjonen utvikler beskyttelsesstrategier. Cecilie Høigård og Liv Finstad siteres ofte internasjonalt i analyser av beskyttelsesmekanismer i prosti-

tusjonen. De sier det slik:

Å prostituere seg, er å gi noe verdifullt for penger, å gi noe som ikke kan oversettes til pengenes språk uten å ødelegges. Underlivet leies ut. Men ikke mer. Tankene mine får du aldri. Ikke sinnet, ikke sjelen, ikke munnen min. Det er noe som bare er mitt og som du aldri får tak i. Jeg er ikke til stede. Prostituerte har utarbeidet et sinnrikt, innfløkt system for å beskytte «det egentlige jeg», selvet, personligheten fra å bli invadert og ødelagt av kunder. (Høigård og Finstad 1986:107)

De personlige strategiene innebærer ulike former for grensesetting og forsøk på å gjøre sex om til ikke-sex. Selv har jeg skrevet om etnisk norske kvinner i innendørsprostitusjon:

Mange av disse kvinnene holder prostitusjonsvirksomheten atskilt fra resten av livet sitt. Og de fortalte også at de for å beskytte seg mot prostitusjonen er mer overflatiske og kalde på jobb enn de ellers, de legger fra seg sitt private jeg og følelsene sine når de går på jobb. (Skilbrei 1998:65)

Jeg fant at kvinnene avpersonifiserte både seg selv, prostitusjonen, relasjonene og omgivelsene, og at de var opptatt av at ikke noe av «dem selv» skulle synes. De delte seg i to: den ene var hun som hadde sex mot penger, den andre slapp å assosieres med prostitusjon og å tenke på prostitusjon i fritiden.

Det Høigård og Finstad og jeg beskriver over, er individuelle strategier for å klare å leve med prostitusjonen. Grensesetting kan også institusjonaliseres. Jeg har for eksempel ofte sett at norske kvinner forsøker å gjøre lokalene der prostitusjonen foregår mest mulig lik en arbeidsplass. Jeg skal ikke her diskutere utførlig hvorvidt prostitusjon *burde*

forstås som arbeid, bare konstantere at det er en inntektsgenererende aktivitet for menn og kvinner over hele verden. Det er derfor helt rimelig å snakke om det som arbeid i praksis for dem det gjelder. I deler av innendørs-prostitusjonen er det lite som skiller seg fra hverdagen i andre inntektsgenererende aktiviteter: avtaler skal holdes, inntekter utbetales, arbeidstid overholdes, fakturaer betales og de ansatte skal være fornøyde.

Det å behandle prostitusjonen som et arbeid kan også være en strategi for å beskytte seg fra både stigmaet og negative konsekvenser av prostitusjonen. Kvinner mener at det gjør det lettere for dem å la det som foregår der, bli der, i symbolsk forstand. Når de går ut døra, legger de fra seg det som har skjedd: jobb er jobb, privatliv er privatliv (Skilbrei 1998). Dette fortelles det om i andres forskning også. Phoenix (1999) beskriver hvordan kvinnene hun intervjuet reduserte prostitusjonen til en enkel økonomisk handling, og at det gjorde det enklere for dem i hverdagen. At det som skjer på jobben legges igjen der, og at det er i privatlivet livet *egentlig* leves, bygger ikke på hvilke yrkeserfaringer som helst. Forskeren for eksempel snakker ikke om jobben sin som det motsatte av «det egentlige livet», noe hun må holde ut for å få det fint ellers. Men det er ikke fjernt fra hvordan kvinner i ufaglærte yrker snakker om arbeidet sitt; hvordan oppgavens lave status ikke påvirker verdien de *egentlig* har som kvinner. Det er hvordan de er som mødre og koner som sier noe viktig om dem, ikke hvordan de tjener pengene sine (Skilbrei 2003).

Også i studier av kvinner og menn i andre deler av sexbransjen finner man at selgerne opererer med et skille mellom «seg selv» og karakteren de spiller (se for eksempel Flowers 1998). Dette handler selvfølgelig ikke bare om beskyttelse fra prostitusjonen og stigmaet, men er også en evne kunden kjøper. Kvinnen forandrer seg til en slik kvinne menn har lyst

til å betale for å ha sex med. Det er flere som har diskutert praksiser knyttet til kravene om å leve opp til «horemysten» ved hjelp av Goffmans teatermetafor (se for eksempel Skilbrei 1998 og Sanders 2005). På «scenen» forventes kvinnene å personifisere kundenes fantasier, og ofte spesialisere de seg på ulike varianter av disse. Det betyr at mens noen tar på seg en stor blond parykk og lakker lange negler røde før de går på «scenen», tar andre bort sminken og tar på seg klær som får dem til å se yngre og mindre erfarne ut. Forvandlingen til «hora» foregår på «bakrommet», noe som på massasjeinstitutter bokstavelig talt er et rom der kundene ikke har adgang.

Som nevnt er det å sørge for å holde ulike roller og arenaer fra hverandre ikke bare noe kvinnene gjør individuelt. Det er også noe som foregår på et institusjonelt eller kulturelt nivå. Da jeg observerte på massasjeinstitutter på midten av 1990-tallet, opplevde jeg ofte at kvinnene diskuterte slike skiller seg imellom, og at dette var noe de ga råd om til kvinner som nettopp hadde begynt. Teela Sanders gjennomførte en etnografisk undersøkelse blant kvinner i prostitusjon i Storbritannia med et særlig fokus på kvinnes vurdering av risiko. Hun fant som meg at beskyttelse av «selvet» inngikk i opplæringen som foregikk mellom kvinnene (Sanders 2005:167). Flere av de østeuropeiske kvinnene jeg intervjuet, fortalte at noe av det vanskeligste ved at de ble holdt isolert av halliken sin da de kom til Norge, var at de ikke fikk råd fra andre kvinner om hvordan de burde jobbe. De fikk kun instruksjoner om hvordan de *måtte* jobbe. Ina hadde ingen kontroll over hvordan hun arbeidet i begynnelsen. Hun ble kjørt rundt til kunder av «administratoren» sin. Så begynte hun å jobbe på en klubb: «Etter første gangen fikk jeg gode råd fra andre jenter om at jeg ikke må tillate kundene å røre ved meg eller kysse meg, det hjalp».

Kvinnene kan også diskutere konsekven-

sene av det å bruke beskyttelsesmekanismer med hverandre. Norske kvinner jeg har intervjuet, diskuterte for eksempel intenst konsekvensene av å «dele seg i to». Noen mente at det hadde reddet dem fra å bli skadet av prostitusjonen. Andre mente at det var nettopp det som hadde skadet dem. Det er for eksempel lett å tenke at det kan være vanskelig etter at kvinnene har gått ut av prostitusjonen å igjen forene de ulike sidene av livet sitt, og å håndtere det som har skjedd dem (Høigård og Finstad 1986). Litteratur om prostitusjon har drøftet hvilke konsekvenser denne velkjente beskyttelsesmekanismen har. At kvinnene «deler seg selv i to» kan for eksempel

tutter hvor thailandske kvinner arbeider og leiligheter hvor østeuropeiske kvinner jobber fra, er at de er svært ulike massasjeinstituttene og leilighetene jeg har sett norske kvinner i prostitusjonen bruke. Norske kvinner gjør ofte prostitusjonslokalene så upersonlige som mulig ved for eksempel å innrede lokalene svært «klinisk» eller «horete», det vil si på en måte som ikke ligner på noens bolig. Thailandske massasjeinstitutter og leilighetene til østeuropeiske kvinner er imidlertid fylt av bilder og privat dekorasjon. Mitt inntrykk er at der norske kvinner bestreber seg på å gjøre prostitusjonslokalene mest mulig lik en arbeidsplass, forsøker thailandske og

Norske kvinner gjør ofte prostitusjonslokalene så upersonlige som mulig, ved for eksempel å innrede lokalene svært «klinisk» eller «horete» på en måte som ikke ligner på noens bolig. Thailandske massasjeinstitutter og leilighetene til østeuropeiske kvinner er imidlertid fylt av bilder og privat dekorasjon.

ha konsekvenser for hvorvidt de kan beskytte seg når de er «den ikke-prostituerte» delen av seg selv. Det har vært mye bekymring i HIV/AIDS-forskningen om at kvinnene både blir dårligere til å ønske og til å kreve kondom på fritiden fordi de er så flinke til å bruke kondom på jobben (Jackson mf. 2005).

Offentlig-privat/Norge-hjemme

Det er gode grunner til å beskytte seg selv fra å bli gjenkjent som prostituert med det som følger med av skam og stigma og fra å la prostitusjonen gå utover privatlivet. Mot et slikt bakteppe er det interessant når kvinner ikke benytter den strategien eller tenker på prostitusjonen på den måten. Noe som har slått meg når jeg har besøkt massasjeinsti-

østeuropeiske kvinner å gjøre prostitusjonslokalene mest mulig om til et hjem. Jeg noterte følgende etter å ha besøkt en av de østeuropeiske informantene:

Vi dro hjem til Natacha for å intervju henne en lørdags kveld. Leiligheten hun bor i blir også brukt til jobben. Natachas leilighet er stor og fin og leien rimelig. Hun har familiebilder, fotoalbum og andre personlige ting framme, selv om hun også jobber i leiligheten. Senere fikk vi se gjennom bildene hennes, både de profesjonelle og de personlige bildene hjemmefra og fra Norge. I albumet til Natacha er det også bilder av noen av de faste kundene hennes, side om side med bilder av familiemedlemmene hennes.

For å gjøre leiligheten enda mer hjemlig var det flere av kvinnene som hadde russiske tv-kanaler, hørte på russisk musikk og sørget for å ha russiske mat- og drikkevarer tilgjengelig. For kundene må dette utgjøre en kontrast til det å kjøpe sex av norske kvinner. De kan så å si gå inn i kvinnes privatliv selv om de betaler, og det gjør det kanskje lettere å rettferdiggjøre prostitusjonen og å nyte den for mennene.

Det var slående at kvinnene ikke vernet like mye om privatlivet sitt som jeg er vant til at norske kvinner i prostitusjonen gjør. Jeg er for eksempel vant til at kvinnes behov for å holde prostitusjonen unna resten av livet, har praktiske konsekvenser for forskningsprosessen og for hva det er mulig å snakke om under intervjuet. Å bli med hjem til en kvinne er for eksempel vanskelig hvis hjemmet er et sted hvor hun ikke vil tenke på prostitusjonen. De norske kvinnene jeg har fulgt, forbant meg etter hvert så sterkt med prostitusjonen at de syntes det var ubehagelig å møte meg andre steder, som for eksempel på gata. Jeg har egentlig ikke tenkt på denne forskjellen før nylig, men etter at tanken dukket opp, har jeg gjenfunnet «privatiseringen» av prostitusjon i andres beskrivelser av utenlandske kvinners prostitusjonsliv. Ellen Kristvik har gjort en studie av thailandske kvinner og prostitusjon i Norge. Flere ganger i rapporten fra dette prosjektet viser hun til at kvinnene selger sex fra lokaler som er dekorert med personlige eiendeler:

Ingen som kjem inn i rommet, kan unngå å bli merksam på dei mange bileta på veggane, og leikene blant putene i sofaen. Thip let ikkje til å gjere noko for å skjule identiteten sin som mor for kundane sine. Det kan verke som det snarare er tvert om. (Kristvik 2005:25)

Om en annen av kvinnene forteller Kristvik:

Etter avtale kan ho så kome heim til dei, eller til eit gitt hotellrom, dersom ho då ikkje tek imot dei i hennar eigen leilegheit, noko ho ofte gjer. Denne leilegheita, som også er heimen til henne og yngstedottera, er det berre ho som disponerer. (Ibid.:25)

Om disse kvinnene kunne ønske å jobbe mer anonymt, vet jeg ikke, men dette handler selvfølgelig også om mulighetene til å verne seg. Man skal tjene mye for å ha råd til to leiligheter; en til å bo i og en til å jobbe i. Den av mine østeuropeiske informanter som gjorde det best økonomisk, var også den som opererte med to leiligheter og som skilte strengt mellom seg selv på jobben og seg selv privat, også i Norge. Det er kanskje fordi det i det hele tatt er mulig for henne økonomisk, at hun kan unne seg dyre beskyttelsessystemer som dette. De andre kvinnene måtte slå seg til ro med å kombinere bolig og prostitusjonslokaler, og gjøre det beste ut av det.

Den viktigste grunnen til at kvinnene ikke er opptatte av å skjule privatlivet sitt for kundene, er at kvinnene opplever at de ikke bor i Norge, de er bare her for å jobbe. Det som skjer her, er ikke nødvendigvis viktig hjemme, og det er ikke farlig om norske menn vet hva de er. Det er ikke sikkert det er ekkelt for kvinnene å ta kunder i leiligheten, slik mange norske kvinner forteller om, hvis det egentlig ikke er deres hjem. Intimiteten kunden tror han får når han åpenbart kommer inn i et privathjem, og som han kanskje savner hos norske kvinner på samme arena, blir en liksom-intimitet i en enda mer avansert form enn den som foregår hos norske kvinner som jobber innendørs.

Utenlandske kvinner behøver ikke å ha frykt for å bli avslørt på samme måten som norske kvinner. De personene de bryr seg mest om og som vil bli mest skuffet, bor i et annet land. Kvinnene er derimot svært opptatt

av at ikke noen i hjemlandet skal finne ut hva de holder på med i Norge. Vera fortalte:

Jeg må jobbe mer skjult i Tallinn, det blir mer stress. Det er noen som ikke bryr seg om de blir gjenkjent, men det gjør jeg. Det er viktig at jeg ikke blir gjenkjent fordi jeg vet at jeg ikke skal holde på med dette for resten av livet.

Vera er også redd for at hun selv skal røpe hva som skjer:

Jeg er redd for at jeg skal rope det ut foran hele familien når jeg er hjemme. Og jeg er redd for å snakke i søvne når jeg har mareritt.

I tillegg til at frykten for å bli avslørt gjør det vanskelig for Vera å jobbe i prostitusjon i Estland, tjener hun betraktelig mindre penger der. Hun sa: «Better to get ordinary work than to sell yourself for that kind of money.» I Norge tjener hun mye penger og har råd til å leve et godt liv på grunn av prostitusjonsinntektene. Det gjør det å selge sex i Norge til noe annet enn det er hjemme.

Parallele liv

Det å veksle mellom livet hjemme og livet i Norge byr på noen vanskeligheter for kvinnene, fordi de må forklare hvorfor de reiser fram og tilbake til Norge. Det er utbredt kunnskap i de fleste østeuropeiske land at kvinnelige migranter kan ende i prostitusjon i vesteuropeiske land. I en del tilfeller advarer myndighetene og NGOer unge kvinner mot å migrere, og informasjonskampanjer informerer om båndet mellom migrasjon og menneskehandel. Kvinnene forteller at den økte oppmerksomheten rundt at østeuropeiske kvinner reiser ut og jobber i prostitusjon i Vest-Europa, har gjort det vanskeligere for

dem å holde prostitusjonen skjult hjemme.

Noen forteller at hjemturene derfor blir færre og færre. Vera var gift med en mann i hjemlandet som ikke visste hva hun holdt på med:

Jeg hadde en unnskyldning for pengene fordi jeg drev med dans: Jeg kunne bløffe om at jeg danset fordi jeg visste hvordan stripteasesystemet fungerte.

Å late som man har en annen jobb, og å bruke kunnskap man har om denne jobben for å overbevise, er velkjent også blant norske kvinner i prostitusjonen. Det er også det å skjule hvor mye penger man har (Skilbrei 1998). Kvinnene som sender penger hjem til familiemedlemmer, må noen ganger holde igjen for ikke å sende for mye. Da blir de hjemme mistenksomme. Lina vil gjerne sende penger hjem, både for å betale utgifter for datteren sin som bor hos moren og for å spare penger til senere. Hun sender penger til flere ulike mennesker hun kjenner, som igjen setter dem inn på en konto for henne. Hun sparer pengene på en slik måte for at de ulike motakerne ikke skal forstå hvor mye penger det egentlig er snakk om. Da vil de skjønne at de kommer fra prostitusjon. Vera har også utviklet metoder for å skjule hvor mye penger det er snakk om og hva de kommer fra:

– Vet de hjemme i Estland hva du holder på med?

– Nei, jeg snakker ikke om sånne ting med dem. Jeg passer på å ikke vise hvor mye penger jeg har når jeg er i Estland. Jeg har litt dyrere klær enn venninnene mine når vi går på nattklubb, men da sier jeg at jeg har en elsker, før sa jeg at jeg var en danser.

– Du sier at du har en elsker ...?!

– Vi kan si sånt i Øst-Europa [at man får penger av elskeren sin].

Å selge sex i utlandet, men ikke i hjemlandet, betyr at risikoen for å bli gjenkjent og avslørt som prostituert er mindre. Men noen har også jobbet i prostitusjon i hjemlandet på måter som sikrer at ingen i nærmiljøet oppdager hva de holder på med. Flere av informantene hadde sin prostitusjonsdebut i hjemlandet, ofte i forbindelse med sex-turisme. Karina debuterte som 18-åring:

Jeg har solgt sex hjemme med ei venninne. Vi hadde en annonse på en finsk webside, og finnene kom til hotellet hvor vi var.

I Estland er bordellene rettet inn mot et utenlandsk klientell, særlig finner; det finnes klubber der estiske menn ikke slipper inn. Vera forklarte: «Hele landet lever av turister. Nordmenn drar til Danmark for å kjøpe sigaretter og alkohol, finner reiser til Estland.»

Noen sier at de har valgt prostitusjonsarena i Norge med tanke på hvor de risikerer å treffe landsmenn, eller at de tar ulike forholdsregler for ikke å treffe på menn fra deres eget land. Å ta bare norske kunder kan være en slik forholdsregel, men den er lettest å holde for kvinner som jobber innendørs. De kan luke ut kunder basert på en telefonsamtale. Kvinnene fra de nye EU-landene opplever at mange menn fra deres eget land som er her som arbeidsmigranter, dukker opp på prostitusjonsarenaene for å kjøpe sex, og det gjør det vanskeligere for dem. Dette handler både om at de da ikke er like godt sikret mot at kunnskap om prostitusjonen deres når hjemlandet, og at menn fra deres eget land kan gjøre prostitusjonen mer ubehagelig fordi de forventer spesialbehandling, slik som lavere pris eller mer prating. Det er ikke lett for kvinnene å inngå i miljøer som består av migranter fra deres hjemland som ikke er i prostitusjonen. Kvinner fra noen land mistenkes lett for å være prostituerte, men for

kvinner fra for eksempel de nye EU-landene er det lettere å være i Norge uten at det vekker mistanke. De kan si de er au pairer eller hushjelper i norske hjem. En grunn til at dette er en god dekkhistorie, er at de ofte har erfaring med slikt arbeid, både fra Norge og fra andre land. Noen av kvinnene jeg har møtt, kom opprinnelig til Norge som au pairer eller hushjelper.

Det at kvinnene har migrert og hvor de har migrert fra har altså betydning for risikoen for å bli utsatt for prostitusjonsstigmaet. Men det er tenkelig at det i tillegg påvirker kvinnes mulighet til å holde prostitusjonen unna «det egentlige jeget» på lignende måter som norske kvinner har fortalt om. Det kvinnene forteller, understøtter at avstanden fungerer slik, eller at de i hvert fall forsøker å få den til å fungere slik. De forteller at de er helt andre personer hjemme. Ofte beskriver de seg selv som noen som tar lite ansvar og som fester og henger sammen med venner. Dette står i motsetning til hvordan de knytter det at de har reist til Norge for å tjene penger til at de er ansvarlige og voksne. De beskriver seg selv hjemme som svært uskyldige, nesten som barn, noe som blir forsterket hos dem som fortsatt bor hjemme hos foreldrene. Lena, for eksempel, forteller at når hun er hjemme, går hun i joggedress hele tiden og har bamser i senga. Kvinnene veksler mellom to svært ulike liv, og selv om det å reise hjem er deilig, varer det ofte ikke lenge før de reiser ut igjen. Selv når de har nok penger. Når de først vet hvor mye penger det er å tjene i vesten, er det vanskelig å sitte hjemme, og på grunn av prostitusjonen er det vanskelig å finne sin plass.

At kvinnene lever parallelle liv, kan bety at det er mulig for dem å begynne med blanke ark den dagen de slutter i prostitusjonen, på en måte som er vanskeligere for norske kvinner på grunn av gjenkjennelsesfaren. Men planer kan endre seg og kvinnene vet ikke nødvendigvis hvor de har lyst til å bo på lang

sikt. Selv om de i utgangspunktet tenkte at de dro ut bare for å få råd til å forbedre livet hjemme, er det flere som har bestemt seg for å slå seg ned i Vest-Europa. Da Karina begynte med prostitusjon i Norge tenkte hun at det var tryggere enn i hjemlandet fordi hun ikke risikerte å bli avslørt, men nå som hun har bestemt seg for ikke å reise hjem igjen, har hun ødelagt mulighetene til å slå seg ned i Norge: «Jeg vil helst jobbe med noe annet i Norge, men det er mange kunder rundt omkring som kjenner meg igjen, så det kan være vanskelig å etablere et liv her».

Innstillingen til kvinnene endrer seg kanskje også på grunn av erfaringene over tid. Vera har vært lenge i Norge og omgås mange nordmenn. Hun er den eneste av de østeuropeiske kvinnene jeg har intervjuet som snakket på samme måte som norske om beskyttelsesstrategier. Hun opererer mer slik norske kvinner jobber: med to leiligheter i Oslo; en til jobb og en til privatlivet og egen sminke og egne klær til jobben. Der de andre østeuropeiske kvinnene skaper dette skillet mellom ulike deler av livet ved å veksle mellom to land, gjør Vera det med å veksle mellom ulike bydeler.

Prostitusjonsarena og opplevelse

Jeg har ofte opplevd at norske kvinner i prostitusjon går langt i å definere akkurat det de selv holder på med som noe annet enn prostitusjon, eller som noe annet enn slik prostitusjon som er skadelig og/eller umoralsk. Kvinner som jobber på massasjeinstitutter sa at det er de som jobber på gata som er de virkelige «horene», ettersom de tar hva som helst av turer fordi de er avhengige av narkotika. Kvinner i gateprostitusjonen sa at det var de nyktre kvinnene innendørs som virkelig var « horer », fordi de solgte sex selv om de ikke hadde rusavhengighet som unnskyldning. Disse forestillingene trengte de bekref-

telse fra andre på, og kundene hjalp til ved å legge vekt på at de foretrakk akkurat den prostitusjonsarenaen, og at det ble helt feil for dem å kjøpe sex noe annet sted. Kundene på gata sa at kvinnene inne var arrogante og griske og at de i bunn og grunn var det samme som kvinnene på gata selv om de ikke trodde det. Kundene inne sa at gateprostitusjonen var for ekkel for dem.

Kvinnene innendørs var også opptatt av å formidle at i tillegg til at kunder som er inne aldri ville finne på å kjøpe sex på gata, var det heller ikke noe overlapping blant kvinnene. Kvinner med gateerfaring var for eksempel bannlyst på flere av massasjeinstituttene. Selv om det var overlapping mellom gateprostitusjon og innendørsprostitusjon på mange måter, sto arenaene i et hierarkisk forhold til hverandre og alt innendørs ble regnet som bedre enn gateprostitusjonen. Det er grunn til å tro at noen av kvinnene innendørs ville begynt på gata hvis det gikk dårlig innendørs av ulike grunner, men det var hovedsakelig strengt avgrensede arenaer.

Opplevde og reelle klare grenser mellom ulike prostitusjonsarenaer gjenfinnes i mange forskningsbidrag, og jeg har tenkt at kvinnene har gode grunner til å beholde disse grensene. Men da jeg begynte å studere østeuropeiske kvinner, opplevde jeg at mange av kvinnene vekslet mellom ulike arenaer, og at arenaene så helt annerledes ut for dem. Kvinner som jeg antok ville ha gode muligheter til å etablere seg inne, jobbet på gata. Et eksempel er Lena som har jobbet på bordell i hjemlandet sitt. Hun reiste etter hvert til Norge etter råd fra venninner som allerede tjente penger på prostitusjon. Lena så at de hadde råd til fine klær og til å leve et lettere liv, og det ønsket hun også seg. Situasjonen hennes i hjemlandet er ikke verre enn mange andres. Hun har mulighet til å leve et ganske vanlig liv der, men hun ønsket seg noe mer. Lena fikk tilsendt billetter og beskjed om

hva hun skulle gjøre fra en venninne og hennes «kjæreste» som allerede var i Norge. Vel framme i Norge ble hverdagen veldig annerledes enn hun hadde tenkt, og «kjæresten» til venninnen holdt henne under strengt oppsyn og sørget for at hun ikke fikk snakke med andre enn kundene. Hun ble fralurt pengene hun tjente mens hun var her, og da hun reiste hjem, hevdet «de», altså hallikene hennes, at hun fortsatt skyldte dem penger. Etter enda en tur til Norge hadde hun betalt tilbake pengene halliken mente hun skyldte. Selv etter disse opplevelsene lengtet hun etter å dra ut igjen, og hun begynte å reise ut på egen hånd. På intervju tidspunktet og i skrivende stund jobber Lena på gata i Oslo. Hun kan jobbe innendørs hvis hun vil, men forteller at hun synes det er best å jobbe på gata.

Også flere av de andre kvinnene så det slik. På den ene siden begrunner de dette med at de som migranter lett blir ensomme hvis de jobber i en leilighet. På gata kan de treffe andre østeuropeiske kvinner, og de vanker på ulike utesteder i området i fritiden. Det som geografisk og sosialt utgjør «Strøket» i Oslo, er deres verden, og den delen av Norge de kjenner og behersker best. På den andre siden handler det om at de foretrekker gata og den sikkerheten som synlighet gir. At de jobber synlig og ikke isolert i en leilighet, beskytter dem både fra kunded vold og fra makten til halliker. Flere har vært i stand til å kreve bedre vilkår etter å ha hørt andre kvinner fortelle hvordan de jobber. De sammenligner vilkår og priser hele tiden. Mange halliker opererer slik at de hindrer kvinnene i å få et sammenligningsgrunnlag.

Det er grunn til å tro at innendørsprostitusjonen tilbyr både tryggere og mer verdige forhold for etnisk norske kvinner i prostitusjon. Da slipper de turer i skogen eller hjemme hos kunder, og de treffer kunden på sin hjemmebane der de har innført innflokke sikkerhetsforanstaltninger. Kvinnene slipper

også å være synlige for andre enn dem de vil være synlige for, noe som beskytter dem fra prostitusjonsstigmaet. Men for utenlandske kvinner stiller det seg annerledes. Det å være i en egen leilighet betyr isolasjon fordi de mangler nettverket norske kvinner har utenfor prostitusjonsverdenen. Jeg vil også tro at det er forskjeller når det gjelder hvilke leiligheter norske og utenlandske kvinner får leie og at dette har implikasjoner for hvor trygt det er for kvinnene innendørs.

Avslutning

Det er mye mer å si om utenlandske kvinner i prostitusjon enn at de er eller kan være ofre for menneskehandel. De er mennesker av kjøtt og blod som bærer med seg ulike ressurser fra hjemlandet inn i migrasjonsprosessen og inn i situasjonen de havner i i Norge. Denne variasjonen i ressurser har stor betydning for mulighetene til å gå ut av prostitusjonen og mulighetene til å bygge opp et nytt liv og å bruke inntektene fra prostitusjonen til noe som forbedrer livssituasjonen deres på lang sikt. Migranter i prostitusjonen har som gruppe andre vilkår og behov enn norske kvinner. De er redde for ulike ting og opererer på ulike måter på grunn av det. Over tid vil forskjellene antakelig bli mindre, og med mer kontakt mellom ulike grupper av kvinner vil de også bli påvirket av hvordan andre opererer. Hittil har kontakten vært dårlig mellom norske og østeuropeiske kvinner i prostitusjonen. De er konkurrenter, og på arenaer der de treffes, først og fremst i gateprostitusjonen og i tiltakene knyttet til denne, opplever de hverandre som svært ulike.

Jeg har forsøkt å starte en utforskning av hva grensekryssingen gjør med kvinnene og hva det gjør med prostitusjonen.⁶ Med så sterke skiller mellom livet i prostitusjonen i Norge og det «egentlige livet» hjemme som kvinnene beskriver, er det grunn til å bekymre

seg for kvinnes mulighet til å gjøre bruk av hjelpeapparatet i hjemlandet. I forhold til norske kvinner har jeg sett at manglende identifisering med prostitusjon og todeling mellom «den prostituerte» og «det egentlige selvet», har ført til at norske kvinner i prostitusjonen ikke bruker hjelpetiltak eller tar til seg informasjon rettet til dem som prostituerte (Skilbrei 1998). Selv østeuropeiske kvinner som aktivt bruker prostitusjonstiltakene i Norge, og som uten blygsel identifiserer seg som en prostituert her, vil kunne ha vanskelig for å søke hjelp for medisinske og psykologiske problemer hjemme, når problemene kan knyttes til prostitusjonserfaringene. Prostitusjonen skjer her i Norge, og kvinnene reiser hjem som ikke-prostituerte. Det betyr på den ene siden at de kan være beskyttet fra negative konsekvenser av prostitusjonen, slik som gjenkjennelse og stigma. Men det at kvinnene ser på seg selv som helt ordinære kvinner med helt ordinære behov, betyr samtidig at det kan bli vanskelig for kvinnene å anerkjenne at kanskje ikke alle erfaringene lot seg legge igjen i Norge. ★

Litteratur

- Agustín, Laura 2006. The Disappearing of a Migration Category: Migrants Who Sell Sex. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (1), 29–47.
- Brunovskis, Anette 2007. Hjemme best? Situasjonen for hjemvendte ofre for menneskehandel på Balkan og i Øst-Europa. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 1.
- Bræck, Lotte 2006. Christine er en hore. *Samtiden* 4, 64–72.
- Flowers, Amy 1998. *The Fantasy Factory. An Insider's View of the Phone Sex Industry*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Goffman, Erving 1963. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.
- Høigård, Cecilie og Liv Finstad 1986. *Bakgater. Om prostitusjon, penger og kjærlighet*. Pax Forlag, Oslo.
- Høigård, Cecilie 1993. The victim as expert: active and captive. *Nora* 1, 51–64.
- Jackson, Lois A., Barnara Sowinski, Carolyn Bennett og Devota Ryan 2005. Female Sex Trade Workers, Condoms, and the Public-Private Divide. I Jeffrey T. Parsons (red.): *Contemporary Research on Sex Work*. The Haworth Press, Bingham.
- Järvinen, Margaretha 1990. *Prostitution i Helsingfors – en studie i kvinnokontroll*. Åbo Akademis Förlag, Åbo.
- Kristvik, Ellen 2005. *Sterke hovud og sterke hjerte. Thailandske kvinner på den norske sexmarknaden*. Rapport, Seksjon for medisinsk antropologi, Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin, Universitetet i Oslo.
- O'Connell Davidson, Julia 2005. *Children in the Global Sex Trade*. Polity Press, Cambridge.
- Phoenix, Joanna 1999. *Making Sense of Prostitution*. Palgrave, Houndmills og New York.
- Sanders, Teela 2005. *Sex Work. A Risky Business*. Willan Publishing, Cullompton.
- Skilbrei, May-Len 1998. *Når sex er arbeid: En sosiologisk analyse av prostitusjon på massasjeinstituttene*. Pax Forlag, Oslo.
- Skilbrei, May-Len 2003. «Dette er jo bare en husmorjobb.» *Ufaglærte kvinner i arbeidslivet*. NOVA-rapport 17/03.
- Skilbrei, May-Len 2006. Prostitusjon i retten. Når «samfunnet» skal bestemme hvem som er hva. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 1-2.
- Skilbrei, May-Len og Irina Polyakova 2006. «My life is too short; I want to live now»: Kvinner fra Øst-Europa forteller om veien til og livet i prostitusjon i Norge. Rapport, Institutt for kriminologi og retts-sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Skilbrei, May-Len, Marianne Tveit og Anette Brunovskis 2006. *Afrikanske drømmer på europeiske gater. Nigerianske kvinner i prostitusjon i Norge*. Fafo-rapport 525.
- Smart, Carol 1995. *Law, Crime and Sexuality. Essays in Feminism*. Sage, London.
- Stenvoll, Dag 2002. From Russia with Love? Newspaper Coverage of Cross-Border Prostitution in Northern Norway. *European Journal of Women's Studies* 9, 143–162.

Noter

- 1 «Natacha» referer ikke her til en konkret informant, men til samlebetegnelsen «Natacha» som brukes i en del litteratur om østeuropeiske kvinner i prostitusjonen. For eksempel «The Natacha trade», om menneskehandel for prostitusjonsformål som inkluderer russiske kvinner, og i en del sammenhenger kalles østeuropeiske kvinner i prostitusjonen bare «Natachas». «Natacha» er nesten som et merkenavn i bransjen også, og uforholdsmessig mange kvinner sier at de er fra Russland og at de heter Natacha. Kvinnene tipser hverandre om hva det lønner seg å si, og noen puffer frasen «I'm Natacha and I'm from Russia» lenge før de kan noe engelsk. Kundene spør også etter «Natachas», og russiske kvinner som ikke er i prostitusjon har fortalt meg at de har blitt spurt av fremmede menn om de er en «Natacha».
- 2 På prostitusjonsfeltet er det ikke likegyldig hvilke begreper man bruker. De fleste begreper bærer

med seg politiske og/eller moralske konnotasjoner. I denne artikkelen skriver jeg «kvinner i prostitusjonen» når jeg mener kvinner som selger sex til menn, og jeg skriver «prostituerte» når jeg refererer til kvinnene som målgruppe for kontrolltiltak og sosiale tiltak, eller når jeg snakker om den kategoriseringen kvinnene selv og andre gjør hvor erfaringer med prostitusjon blir gjort om til en identitet. Jeg lanserer ikke dette som den endelige løsningen på alle dilemmaene rundt begrepsfestingen, men som den løsningen jeg for tiden finner mest praktisk og forsvarlig.

- 3 Forhandlingene fram til det som ofte kalles Palermo-protokollen, som er FNs menneskehandelsprotokoll, varte i 20 måneder, og i prosessen deltok det flere lobbyister enn representanter for stater. Denne prosessen ledet fram til en definisjon av menneskehandel, og de store konfliktene sto om hvordan prostitusjon og samtykke skulle forstås.
- 4 Stigma er et samfunnsvitenskapelig begrep som i stor grad har gått inn i dagligtale og blitt gitt et commonsensisk innhold. I denne artikkelen tar jeg ikke en grundig analyse av prostitusjonsstigmaet, men bruker begrepet litt løst, selv om jeg har Goffmans analyser som utgangspunkt.
- 5 I forhold til kvinner i prostitusjon i en norsk kontekst, vil hennes prostitusjon i de fleste sosiale sammenhenger være mer et mulig stigma enn et realisert stigma. Å være gjenkjennelig i de fleste sosiale sammenhenger som en som tilhører en diskreditert kategori er noe annet enn at man vet at man blir diskreditert hvis det blir kjent at man tilhører en viss kategori (Goffman 1963:14).
- 6 Når jeg skriver at dette er en start, mener jeg det bokstavelig. Jeg har allerede gjennomført én undersøkelse blant østeuropeiske kvinner i prostitusjon i Norge, men vil i de neste tre og et halvt årene studere dette videre fordi jeg sammen med forskere fra Rokkansenteret og Institutt for kriminologi og rettsossosiologi og i samarbeid med russiske partnere har fått grunnforskningsmidler fra NFR til å utføre prosjektet «Prostitution, gender and migration» (PROGEMI). Mitt delprosjekt innebærer feltarbeid blant russiske kvinner som er eller har vært i prostitusjon i Norge.

Summary

The article discusses how Eastern European women in prostitution protect themselves from possible consequences of prostitution and the stigma that follows being a prostitute. The focus is on how the women «perform» prostitution in relation to the practices of other women in prostitution. I analyze how migration influences the relationship between prostitution and life outside prostitution and how it frames the women's ways of handling the influence of their prostitution experiences and the prostitution stigma. The article is an attempt to take seriously the changes we have seen in Norwegian prostitution markets, and to explore how prostitution and migration, with all their symbolic connotations and practical consequences together are influencing women's lives. I find that the women develop some practices that differ from Norwegian women's ways of dealing with the risks and stigma of prostitution. While Norwegian women have to relate to risks of being identified and seem to do that by de-personalizing the way they play the role, Eastern European women can operate without the same protective strategies in Norway because they are moving between different contexts, which mean that they quite literally can play the role of «the prostitute» while in Norway and travel home as non-prostitutes.

AV ANETTE BRUNOVSKIS

Hjemme best?

Situasjonen for hjemvendte ofre for menneskehandel på Balkan og i Øst-Europa

Denne artikkelen diskuterer situasjonen for kvinner som vender hjem til sine opprinnelsesland etter å ha vært utsatt for menneskehandel. Den beskriver de sosioøkonomiske forholdene kvinnene står i og den stigmatisering de møter i sine lokalsamfunn. I tillegg rettes søkelyset mot de flertydige og ambivalente rollene de blir tildelt innen rammen av ulike hjelpesystemer i hjemlandet. Denne flertydigheten er særlig knyttet til hvorvidt de oppfattes som ofre med rettigheter eller som moralske avvikere.

Menneskehandel får i dag mye oppmerksomhet i Norge, i det minste spørsmål knyttet til hvordan Norge som et destinasjonsland for utnyttelse, skal forholde seg til ofre for menneskehandel som oppholder seg her i landet. Det er imidlertid mindre fokus på hva som skjer med kvinner som er blitt «reddet» fra menneskehandel; hva slags liv blir de tilbudt, hva slags assistanse er tilgjengelig for å gjenoppbygge liv etter at de returnerer – eller returneres – til sine hjemland? Og hvor ligger ansvaret til et destinasjonsland i denne prosessen?

Denne artikkelen retter søkelyset mot noen spørsmål som har vært relativt lite behandlet i diskusjonene rundt menneskehandel. Så langt har spørsmålet om assistanse til ofre for menneskehandel i stor grad omhandlet problemer knyttet til identifisering av ofre og hvorvidt det rent teknisk finnes et assistansetilbud tilgjengelig. Tiden er nå (over)moden for å diskutere hvor god den tilgjengelige assistansen er, hvorvidt den i det hele tatt er tilstrekkelig, og ikke minst, hvorvidt noen av disse systemene bidrar til å opprettholde et bilde av menneskehandel og av ofre for menneskehandel som er sterkt problematisk. Det har vært påfallende lite uavhengig forskning på innholdet i rehabilitering og reintegrering av ofre for menneskehandel. Et viktig formål med denne artikkelen er derfor å diskutere noen teoretiske og praktiske utfordringer og implikasjoner når det gjelder assistanse til ofre for menneskehandel.

Fokuset i denne artikkelen er begrenset til Balkan og Øst-Europa. Den geografiske begrensningen gjør at diskusjonen ikke nødvendigvis er overførbart til andre regioner, så som Afrika (jf. den store økningen av nigerianske kvinner i prostitusjon i Norge de siste årene) eller Asia, men også her er det behov for mer kunnskap, både om de faktiske forholdene for kvinner som mottar assistanse etter

å ha vært utsatt for menneskehandel og om hvorvidt noen av erfaringene er overførbare slik at dette feltet kan videreutvikles og profesjonaliseres.

Datagrunnlag

Denne artikkelen henter materiale fra kvalitative intervjuer med 90 kvinner og jenter i Litauen, Moldova, Ukraina, Albania og Serbia som har vært utsatt for menneskehandel. Videre bygger jeg på deler av 86 intervjuer med utenlandske prostituerte i Norge (81 av disse er telefonintervjuer), hvor det er sannsynlig at mange også faller innenfor den internasjonale definisjonen av menneskehandel.¹ Lokale forskningsassistenter intervjuet 20 kvinner og jenter i gateprostitusjon i Beograd i Serbia, hvorav syv hadde en vei inn i prostitusjonen som helt klart falt innenfor det som defineres som menneskehandel.

En annen viktig datakilde i denne artikkelen er 87 intervjuer om menneskehandel som vi har gjennomført med ansatte i og representanter for institusjoner og organisasjoner i landene nevnt ovenfor. Disse respondentene har representert internasjonale organisasjoner som den Internasjonale organisasjonen for migrasjon (IOM), Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid i Europa (OSSE), Redd Barna og La Strada, lokale frivillige organisasjoner (NGO'er) og representanter for politi og byråkrati.

Datamaterialet er i all hovedsak kvalitative intervjuer, samt informasjon innsamlet gjennom en spørreundersøkelse på prostitusjonsmarkedet i Oslo i 2003 som nevnt over. Materialet er innsamlet i forbindelse med prosjektene «Child trafficking in the Balkans and Ukraine», «Crossing Borders» og det pågående prosjektet «Leaving the past behind – assisted and solitary strategies for coping after trafficking», som er beregnet ferdigstilt i løpet av vinteren 2007.²

Hva er menneskehandel og hvem er et offer?

Menneskehandel er et komplisert begrep som innbefatter mange ulike situasjoner. Det er derfor nødvendig med en avklaring av hva dette omfatter. I denne artikkelen er fokuset utelukkende på menneskehandel med kvinner og jenter for utnyttelse i prostitusjon. Når det i det videre refereres til ofre for menneskehandel, viser det til denne avgrensingen. Menneskehandel kan imidlertid også omfatte utnyttelse av menn, kvinner og barn i regulært arbeid, tigging, slavearbeid, salg av organer og salg av barn for adopsjon. Også kvinner som har valgt prostitusjon, kan omfattes av definisjonen av menneskehandel dersom de har vært i en sårbar stilling og noen har tatt sikte på å utnytte dem, slik det er definert i Palermoprotokollen (JD 2002). Det følgende er i dag den vanligste definisjonen på handel med mennesker innen både politikk og forskning:

[...] rekruttering, transport, overføring, husing eller mottak av personer, ved hjelp av trusler om bruk av vold eller bruk av vold eller andre former for tvang, av bortføring, av bedrageri, av forledelse, av misbruk av myndighet eller av sårbar stilling eller av å gi eller å motta betaling eller fordeler for å oppnå samtykke fra en person som har kontroll over en annen person, med sikte på utnytting (artikkel 3a).

Videre heter det i definisjonen at:

[...] samtykke fra et offer for handel med mennesker til den tilsiktede utnyttingen nevnt i bokstav a) i denne artikkel skal være uten betydning der noen av midlene nevnt i bokstav a) er brukt (artikkel 3c)

Dette betyr at menneskehandel kan omfatte både rene kidnappingsaker og saker der kvinner under visse forutsetninger har gått inn i prostitusjon med åpne øyne. Hovedfokuset ligger på hvorvidt noen har hatt som intensjon å utnytte vedkommende.

Denne vide definisjonen tar høyde for at det er et utall mekanismer for rekruttering, transport og kontroll i menneskehandel. Generelt er det imidlertid ofte slik at kvinner og jenter rekrutteres til menneskehandel av noen de kjenner, eller i alle fall har kjennskap til i lokalmiljøet. Det er vanskelig å kvantifisere hva som er den mest vanlige måten å bli rekruttert på, men det synes som en plan om å migrere har vært til stede i de aller fleste kartlagte tilfellene.³

Vocks og Nijboer (2000) har utviklet tre kategorier som er beskrivende for forskjellige typer menneskehandel:

1. Kidnappede kvinner; som aldri hadde noen mulighet til å gjøre valg selv, og som blir solgt videre til halliker,
2. bedratte kvinner; som ble fortalt løgner om hva slags jobb de skulle få og ikke visste at de skulle inn i prostitusjon, og
3. utnyttede kvinner; som gikk med på å jobbe i sexindustrien, men som ikke kjente til forholdene de skulle jobbe under (sitert i Tyldum mfl. 2005:52).

I rapporten *Crossing Borders* foreslår vi å inkludere også en fjerde kategori, eventuelt utvide den tredje kategorien til å inkludere kvinner som visste både at de skulle inn i prostitusjon og hvilke forhold de skulle jobbe under, men som gikk med på en høy grad av utnytting fordi de ikke hadde noen reelle alternativer (Brunovskis og Tyldum 2004:65–87). Denne tolkningen vil være mer i tråd med definisjonen i Palermoprotokollen som ble etablert i 2000 etter at Vocks og Nijboer skrev sin artikkel.

Assistansebehov og sårbarhet

Mange ofre for menneskehandel sliter med konsekvenser av det de har vært utsatt for. For å lette noen av problemene kvinnene møter ved retur til hjemlandet, har de fleste kjente opprinnelsesland i dag en eller annen form for assistansesystem, gjerne kalt reintegrering og/eller rehabilitering. Dette skal i prinsippet være tilgjengelig for alle ofre for menneskehandel. Disse tilbudene er i det store og hele drevet av prosjektfinansierte ikke-statlige organisasjoner, nasjonale eller internasjonale, såkalte NGO'er (non-governmental organisations). Norge er i likhet med andre destinasjonsland med på å finansiere en rekke slike tiltak i hjemlandet under handlingsplanene mot menneskehandel (JD 2003, 2005, 2006). Kvinnene har behov for ulike typer assistanse etter å ha vært utsatt for menneskehandel, men noen hovedtrekk kan identifiseres. Ved siden av behov for medisinsk og juridisk hjelp er problemene gjerne knyttet til fattigdom, fare for å bli utnyttet i menneskehandel igjen og stigmatisering i lokalsamfunnet.

Økonomiske forhold

Mange ofre for menneskehandel beskriver økonomiske problemer når de kommer hjem. Disse problemene er ofte store fordi menneskehandel i de fleste tilfeller også involverer et mislykket forsøk på migrasjon (Brunovskis og Tyldum 2004:19). I noen tilfeller er også den økonomiske situasjonen kraftig forverret i forhold til før migrasjonen, på grunn av gjeld kvinnene har pådratt seg. *Ina* fortalte om depresjon og handlingslammelse da hun kom hjem etter et seks måneder langt mareritt med utnyttelse og sykdom. Hun var blitt lurt av en menneskesmugler som skulle bringe henne til Italia, og havnet et helt annet sted. Hvis det hadde vært menneskesmugleren eller han som utnyttet henne i prostitusjon hun hadde skyldt penger til, ville det vært så

sin sak. Problemet for *Ina* var at hun hadde lånt 3000 euro av venner av familien som ikke hadde hatt noe med menneskehandelen å gjøre. Hun følte seg derfor forpliktet til å betale tilbake pengene. Realiteten hennes i dag er at hun, uten utdanning, realistisk sett kanskje kan tjene 30 euro i måneden, eller en prosent av det beløpet hun skylder. Hvis hun ga fra seg alt hun tjente, ville hun altså bruke over åtte år på å betale tilbake pengene. Selv om *Ina* har fått assistanse av en organisasjon, vet hun ikke hvordan hun skal løse denne situasjonen. Hun føler også stor skyld fordi familien hennes er bekymret over gjelden.

Det er imidlertid klart at ofre for menneskehandel ikke er alene om å ha økonomiske problemer. De inngår i sosiale sammenhenger hvor mange kvinner er fattige. I noen tilfeller kan det være slik at selv om en kvinne har vært utsatt for menneskehandel, er ikke dette nødvendigvis hovedårsaken til sårbarhet i ettertid. Vi intervjuet en kvinne, *Nina*, som hadde vært utsatt for menneskehandel for nesten åtte år siden, og som først nå mottok assistanse innenfor et program for ofre. Det hun selv beskrev som det punktet i livet da det virkelig begynte å bli vanskelig, var ikke selve utnyttelsen hun ble utsatt for. Derimot hadde hun mange år etter at hun returnerte til hjemlandet født et svært prematurt barn. Dette gjorde at hun ikke kunne jobbe på flere år, og medførte også store utgifter på grunn av barnets spesielle behov. Det fantes ingen offentlige støtteordninger til medisinerne barnet trengte, og hun og barnefaren hadde gått fra hverandre og hadde ingen kontakt. Det har ofte hendt at hun ikke har hatt mat, verken til barnet eller seg selv. *Nina* forteller om menneskehandelen mer som en parentes som skjedde for mange år siden, men som nå gir henne noen rettigheter i forhold til å få hjelp med sønnen.

Ninas historie føyer seg inn i en større sammenheng som handler om kvinners

økonomiske situasjon i Øst-Europa etter de store omveltningene på 1990-tallet. Kvinner i mange land i denne regionen har riktig nok relativt høy arbeidsmarkedsdeltagelse, blant annet fordi det har vært stor vekst i servicenæringen, hvor det finnes mange kvinnearbeidsplasser (Fodor og van der Lippe 1998:136). Samtidig er det klart at kvinner som er mødre har opplevd en økt sårbarhet fordi de gamle velferdssystemene er mer eller mindre borte. Pascall og Manning konkluderer i en analyse av 27 land i Øst-Europa og det tidligere Sovjetunionen, at selv om det er stor variasjon i regionen, er kvinner blitt mer avhengige av familien og familienettverk enn tidligere. Forfatterne skriver også at de fleste landene i regionen beveger seg bort fra offentlige ordninger for barnepass til at familier må ordne dette selv (2000:263). Dette betyr at spesielt enslige mødre med svake familienettverk er i en veldig sårbar posisjon. Ikke overraskende er dette en gruppe vi hyppig har møtt i våre intervjuer med ofre for menneskehandel, selv om disse ikke inngår i noe statistisk representativt grunnlag. Bildet bekreftes imidlertid i noen grad av tall for assisterte ofre for menneskehandel fra regionen; i flere land er enslige mødre uforholdsmessig høyt representert blant ofrene (Surtees 2005).

Faren for å bli utnyttet igjen

Et annet og alvorlig problem som møter ofre for menneskehandel når de kommer hjem, er faren for å bli utsatt for menneskehandel på nytt. Dette er også forbundet med de økonomiske realitetene som møter dem ved hjemkomsten. I noen tilfeller er det de samme organisatorene som står bak, som enten ved hjelp av trusler eller løfter prøver å få kvinnene til å reise ut igjen. I andre tilfeller er det nye nettverk som bevisst oppsøker kvinner som nylig har returnert og hvor det er kjent i lokalmiljøet at de er i en vanskelig situasjon.

Politiet i Albania anslår at omtrent 80 prosent av kvinnene de identifiserer som ofre for menneskehandel, reiser ut igjen for å tjene penger på samme måte. Disse kan grovt sett deles inn i to kategorier. Den første kategorien er de som reiser ut fordi de er tvunget, og som ofte har gjeld til menneskehandlere. I saker hvor kvinnene er tatt i politiaksjoner og sendt hjem, vil menneskehandleren som regel vite hvor de er og fremdeles forvente at hun innfrir gjelden. Dette er en gruppe kvinner det er vanskelig å nå, men vi har intervjuet kvinner som har vært i denne situasjonen før de kom seg vekk. En kvinne var sammen med en menneskehandler i Frankrike i flere måneder og ble sendt til forskjellige byer og land derfra. Noen ganger fulgte han med henne, andre ganger reiste hun alene. Han hadde truet med å kidnappe søsteren hennes om hun ikke gjorde som han sa. Hun hadde vært i kontakt med flere forskjellige aktører som hadde tilbudt henne hjelp, inkludert en gang hun var i Italia, men hun var for redd til å takke ja. I stedet reiste hun tilbake til Frankrike for å tjene opp 10.000 euro som han sa at hun skyldte ham.

Den andre kategorien reiser ut med intensjon om å fortsette å arbeide i prostitusjon, men å beholde pengene selv, eller fortsetter på egen hånd uten å reise hjem etter å ha kommet bort fra de som i utgangspunktet utnyttet dem. Dette kan dreie seg om kvinner som i utgangspunktet hadde planer om å jobbe i prostitusjon da de ble utsatt for menneskehandel, men også kvinner som er blitt lurt inn i prostitusjon velger denne løsningen. En kvinne vi intervjuet i Ukraina, ble lurt inn i prostitusjon og utnyttet på det groveste, utsatt for svært mye vold og gruppevoldtekter. Hun fortalte hvordan hun fortsatte å prostituere seg på egen hånd da hun rømte fra bakmennene, for å skaffe de pengene hun i utgangspunktet hadde reist ut for å tjene. I en slik situasjon er det imidlertid stor fare for

å bli utnyttet av andre igjen.

Det forekommer også at tidligere ofre for menneskehandel selv begynner å utnytte andre. Dette er et velkjent fenomen, og kanskje mest eksplisitt beskrevet blant nigerianske kvinner i prostitusjon som selv avanserer til å bli såkalte «madammer». Dette åpner for et komplisert bilde for politi og andre som skal forholde seg til problematikken rundt menneskehandel; en person kan samtidig være både offer og menneskehandler. Denne typen organisering er også beskrevet i forbindelse med kvinner fra Øst-Europa (Skilbrei og Polyakova 2006:50), hvor kvinner som er veletablert i prostitusjon begynner å rekruttere andre kvinner og tjener på deres prostitusjon. Det kan også synes – rimeligvis – som kvinner i en sårbar posisjon er mer tilbøyelige til å ta imot et tilbud fra en annen kvinne som kanskje selv har prostitusjonserfaring, enn fra en mann. I arbeidet med forskningsprosjektet *Crossing Borders*, om østeuropeiske ofre for menneskehandel og utenlandsprostitusjon i Oslo, observerte vi at det var påfallende mange av respondentene våre som hadde fått det opprinnelige tilbudet om hjelp, det være seg et falskt tilbud om en vanlig jobb eller til å begynne i prostitusjon, av en annen kvinne. Dette gjaldt både de som selv definerte seg som ofre for menneskehandel og de som ikke opplevde sin situasjon på denne måten.

Stigmatisering

Både den økonomiske situasjonen og faren for å bli utnyttet igjen er knyttet til den statusen ofre for menneskehandel blir gitt når de kommer hjem. På tross av iherdige forsøk fra mange organisasjoner på å definere menneskehandel som noe annet og vesensforskjellig fra prostitusjon, er det fremdeles et sterkt stigma forbundet med menneskehandel for seksuell utnyttelse. Det er et komplekst samspill mellom normer knyttet til prostitusjon spesielt og normer for kvinners atferd

generelt, og uklarheter i forhold til hvem som egentlig har rett til en offerstatus. Generelt er det slik at på tross av mange og kostbare informasjonskampanjer i mange av landene i regionen, er ofre for menneskehandel utsatt for den samme stigmatiseringen som prostituerte generelt.

De sosiale problemene knyttet til å ha vært utsatt for menneskehandel er derfor sterkt fremtredende. I noen tilfeller kan dette stigmaet bli virksomt om en kvinne bare har vært i utlandet, og kommer hjem enten med for lite eller for mye penger i forhold til en gitt norm, fordi folk i lokalsamfunnet vil tro at hun har vært involvert i prostitusjon. En sosialarbeider som jobber med denne typen saker i Moldova, sier det slik:

Generelt, hvis en kvinne kommer tilbake til landsbyen og ikke har penger, og kanskje har vært borte et år, vil de andre i landsbyen tro at hun var prostituert, og si, vi vet alle hva hun egentlig gjorde der.

Mange steder, for eksempel i Albania, vil det være uakseptabelt for en ung kvinne å forlate landsbyen for å bo på egen hånd, uavhengig om hun har vært involvert i prostitusjon eller ikke: «Det er nok bare å ha forlatt landsbyen i første omgang. Familien ville ikke se med blide øyne på det, selv om de ikke engang forlot landet», sier en organisasjonsrepresentant. En annen uttrykker det slik: «Mentaliteten er slik at hvis hun har dratt, ikke blitt utsatt for menneskehandel, men bare dratt for å være sammen med noen andre, så tenker de at hun ikke er bra.»

Hvis en jente eller kvinne har vært involvert i prostitusjon, uavhengig av om hun er blitt lurt eller tvunget, vil det innenfor denne konteksten være svært problematisk å returnere til landsbyen. En ung mann som deltok i en gruppediskusjon vi arrangerte i Nord-Albania, svarte slik på spørsmålet om det ville

være vanskelig for et offer for menneskehandel å bli akseptert i byen:

Ja. Hvis du har en ide om ære, om denne æren her i fjellene, så er det vanskelig. Fordi der det er fattigdom er det ingen kultur; det er ikke det at folk ikke vil [at de skal komme tilbake], men de har disse relasjonene som ikke vil la dem akseptere disse svarte fårene, hvis jeg kan si det slik. [...]. Fedrene her er veldig ... de har disse ideene om ære. De har ikke noe annet enn ære. De har små hjem, og det regner gjennom taket, de er fattige, men de har ære.

døren til huset hennes svart for å markere at det bor en uren kvinne der. Selv om dette var vanligere før i tiden, forekommer det fremdeles, blant annet i ett bekreftet tilfelle for tre år siden. I hennes tilfelle gjorde dette at hun ikke turte å ta i mot assistanse fra en organisasjon hun var i kontakt med via en hjelpetelefon. Hun hadde etter flere år greid å få naboer og andre i landsbyen til å tro at hun ikke hadde hatt noe med prostitusjon å gjøre, og på den måten fått til å skape seg et slags liv igjen i sitt eget hjem på sitt eget hjemsted. Hun var imidlertid redd for at hvis hun tok imot assistanse, ville dette bli kjent i lokal-

Stigmaet knyttet til menneskehandel og prostitusjon er en viktig årsak til at ofre for menneskehandel som kommer hjem blir rekruttert inn i menneskehandel og utnyttet igjen.

I det tradisjonelle og patriarkalske Nord-Albania vil det være så godt som umulig for en kvinne som har vært involvert i prostitusjon å fortsette å leve i sin landsby. Stigmaet omfatter ikke bare henne selv, men også hennes (utvidede) familie. Ellen, som kom fra Nord-Albania, men mottok assistanse et annet sted i landet, fortalte at hun var svært glad for at foreldrene hennes fremdeles ville snakke med henne selv om hun hadde vært utsatt for menneskehandel. Hun var imidlertid helt innforstått med at hun aldri kunne reise hjem igjen til landsbyen, ikke engang på besøk fordi hennes bakgrunn ville gjøre det vanskelig for kusinene hennes å bli gift.

Også i Moldova finnes det isolerte landsbyer og områder som praktiserer svært strenge sosiale sanksjoner mot kvinner som har vært utsatt for menneskehandel eller som assosieres med prostitusjon. En tradisjonell måte å utstøte prostituerte på er å male

samfunnet og hun ville bli utstøtt igjen.

Stigmaet knyttet til menneskehandel og prostitusjon er en viktig årsak til at ofre for menneskehandel som kommer hjem, blir rekruttert inn i menneskehandel og utnyttet igjen. En ung kvinne i en liten landsby som kom hjem etter å ha blitt utnyttet i prostitusjon i Hellas, opplevde at naboer og andre i landsbyen sluttet å hilse på henne, andre krysset gaten for å unngå å bli sett i nærheten av henne. Hun ble ropt til av unge gutter i nabolaget; «Vi vet hvor du har vært, vi vet hvor du har vært ...!» Og etter en stund begynte hun å få reelle «tilbud om hjelp» til å reise til utlandet og jobbe i prostitusjon igjen. Hun visste ikke om de som oppsøkte henne på denne måten, var knyttet til dem som opprinnelig utnyttet henne eller ikke. Vi ble fortalt at flere kvinner skal ha sagt at da de var i utlandet, ble de ganske riktig utnyttet og hadde store problemer, men hadde ikke opp-

levd dette – å bli frosset ut, trakassert slik de ble i sitt eget hjemmemiljø. Mange vurderte derfor å reise ut igjen. Med bakgrunn i de sosiale sanksjonene ofre for menneskehandel står i fare for å møte, kan det være svært vanskelig å forklare hvor de har vært og hva de har gjort. Mange finner derfor på dekkhistorier. Dette kan gi uheldige konsekvenser i forhold til å kunne komme seg videre og legge opplevelsen av menneskehandel bak seg (Bjerkan og Dyrliid 2005:150).

Stigmaet knyttet til prostitusjon er velkjent og til dels gjenkjennelig også i Norge. Men mindre kjent er stigmatiseringen knyttet til mislykket migrasjon. Dette dreier seg om skammen over å ha greid å komme seg til et vestlig land, men ikke greid å få med seg penger hjem. Carol, som vi intervjuet i Ukraina, sa det slik:

Hvis du kommer hjem med masse penger er du en helt. Men hvis du kommer hjem uten noen ting, ser de på deg som det laveste av det lave, siden du har endt opp i denne situasjonen. Det er ydmykende. (Brunovskis og Tyldum 2004:110–111)

Den uklare offerrollen i assistansesystemet

Hjemvendte ofre for menneskehandel må forholde seg til problemene skissert over, og mange trenger derfor hjelp innenfor et assistansesystem. Slike systemer har som regel som mål å tilby mer eller mindre midlertidig oppholdssted, beskyttelse fra menneskehandlere og kriminelle nettverk, medisinsk og juridisk hjelp, og i noen tilfeller også bistand til å få en yrkesrettet opplæring eller hjelp med å finne arbeid for å avhjelpe de økonomiske problemene.

I motsetning til den stigmatisering og skyldplassering hos kvinnene som finnes i lokalsamfunnene og som ofte er ganske

ekstreme i sine uttrykk, har disse assistansesystemene som eksplisitt formål å hjelpe dem som har vært utsatt for menneskehandel. Vi finner imidlertid at denne hjelpen ofte bærer preg av en tydelig dobbelthet og ambivalens når det gjelder hva slags behandling som tilbys og hvem som er et verdig offer. Når vi har spurt representanter for forskjellige institusjoner om hvordan de forstår menneskehandel, har de aller fleste gitt en versjon av definisjonen i Palermoprotokollen til svar; at det er uvesentlig om hun har valgt prostitusjon selv eller ikke; at alt som betyr noe er om hun er blitt utnyttet. Imidlertid kommer et annet bilde av hvem som er et offer frem når man diskuterer andre tema. For eksempel denne sentralt plasserte representanten for politiets menneskehandelsgruppe i et av landene vi har besøkt, som sier:

Majoriteten av de som hevder at de er ofre for menneskehandel dro av egen fri vilje, og grunnen til at de anmelder menneskehandleren er at han brøt avtalen de hadde. Vi kan ikke si at de er ofre i den rene definisjonen av ordet. De er ikke blitt kidnappet og tvunget.

Politiet er i mange tilfeller de som avgjør om en kvinne eller jente skal refereres videre til assistansesystemene for ofre for menneskehandel. Det er derfor slående at det her gjøres en distinksjon mellom kvinner som er ofre i ordets rene forstand, altså kidnappet og tvunget, og de som har gått inn i prostitusjon med åpne øyne. Det er interessant å se hvordan dette står i kontrast med den offisielle definisjonen; og personen som er sitert over hadde tidligere i intervjuet sagt:

Det er ikke viktig for oss om hun selv anser seg for å være et offer. Hvis de er utnyttet, med eller uten sin egen vilje er det menneskehandel for oss. [...] Vårt kriterium

er utnytting. Om det var frivillig eller ikke har ingenting å si for oss.

Dette gjenspeiler en selvmotsigelse vi har funnet i mange intervjuer med representanter for hjelpeapparatet; man hevder å bare fokusere på utnytting, mens det også kan komme frem at man ikke synes de som har gått inn i prostitusjon med åpne øyne er «egentlige ofre». Carol Harrington hevder i sin analyse av assistanse til ofre for menneskehandel i Bosnia-Hercegovina og Kosovo at det skapes et skille mellom «uskyldige ofre for menneskehandel» og «skyldige prostituerte» dette systemet. Hun påpeker videre at ved utvidelsen av menneskehandelsbegrepet gjennom Palermoprotokollen til også å inkludere kvinner som hadde valgt prostitusjon, ble ikke lenger kvinner som hadde «vært i utlandet før» automatisk ekskludert fra assistanseprogrammer. Derimot ble de gitt en diagnose med posttraumatisk stressyndrom (PTSD) som en forklaring på at de prostituerte seg, og på den måten kunne de fremstilles som «uskyldige ofre» for menneskehandel. Dette skjer ifølge Harrington fordi assistansen tilbys i en videre sosial og politisk kontekst som ikke godtar kvinner som velger å selge sex, og hvor prostitusjon er straffbart. PTSD-diagnosen brukes dermed for å etablere kvinnes uskyld og offerstatus, i motsetning til de som ikke vil «hjem» eller ikke er utenlandske. De to sistnevnte statusene gir ikke rett til assistanse. Denne oppdelingen har ifølge Harrington to konsekvenser; for det første blir kvinnene det angår patologisert, og for det andre flyttes fokus bort fra de som utnytter kvinner i prostitusjon og de sosiale og økonomiske forholdene som gjør dette mulig (Harrington 2005:186, 188).

Harringtons observasjoner bekreftes gjennom våre intervjuer med representanter for disse assistansesystemene. Å gå inn i prostitusjon med åpne øyne medfører

nesten universelt en diagnose med PTSD, eller i andre tilfeller, den noe mer generelle diagnosen «ustabilitet». Imidlertid ser vi at ikke bare kvinner som har vært i prostitusjon tidligere, men også andre ofre for menneskehandel får den samme diagnosen. Det er en utstrakt tendens til å patologisere, eller i noen tilfeller også å infantilisere, kvinners valg og adferd om de ikke faller innenfor rammene av akseptert adferd. Kvinnes valg blir gjerne tilskrevet en skade eller umodenhet, mens det legges lite vekt på om disse valgene ble tatt i en kontekst som gjorde dem rasjonelle for kvinnen selv. Vi har også funnet at i tillegg til å skape et skille mellom «skyldig» og «verdig», åpner denne forståelsen for å legitimere en utstrakt bruk av restriksjoner for ofre for menneskehandel som går inn i assistanseprogrammer. Disse restriksjonene kan i noen tilfeller være svært omfattende og skaper et kontrollerende miljø som kan minne om den situasjonen kvinnen var i mens hun var utsatt for menneskehandel (Sorrentino 2005:14).

Ved siden av en PTSD-diagnose som forklaring på uønsket adferd etter menneskehandel, er det også relativt utbredt å se menneskehandelen som forbundet med kvaliteter ved kvinnen eller jenta selv. Noen ganger beskrives slike egenskaper som årsaken til at hun ble utsatt for menneskehandel, andre ganger som en konsekvens av at hun ble utsatt for menneskehandel. Dette innebærer også en forventning om at kvinnene selv må vise en vilje til å forandre seg; og bidrar videre til å forvirre bildet av hvorvidt hun er den fornærmede part i en forbrytelse eller om hun egentlig bærer ansvaret selv og må korrigeres.

Representanter for en organisasjon som arbeider både med ofre for menneskehandel og andre sårbare grupper svarte slik på hva som måtte til for at et offer for menneskehandel skulle kunne vende tilbake til sitt lokalsamfunn:

B: Hvis en jente har problemer i familien, er det lettere for folk å forstå henne. Hvis hun har familie, er det viktigste at hun må innse feilen hun har gjort. Vi trenger å forstå at det ikke er hennes feil. Vi må gi henne muligheten til å forandre seg.

– *Så betyr det at hun må endre oppførsel når hun kommer tilbake? Og hva er det hun må endre?*

T: Hun kan godt endre oppførsel, men folk vil dømme henne likevel. Og hun kan godt være en veldig, veldig skikkelig jente, men folk syns likevel det er hennes feil.

– *Hva betyr det å være en skikkelig jente [her]?*

T: Å oppføre seg skikkelig, ikke være sammen med gutter.

B: Senke blikket når du går.

A: Måten du kler deg på, ingen korte T-skjorter.

Svarene viser en tydelig dobbelthet, nesten forvirring, som har vært typisk for mange organisasjoner vi har vært i kontakt med; hun må innse sin feil, mens «vi» må forstå at det ikke er hennes feil, og hun må få muligheten til å forandre seg. På den ene siden er man altså opptatt av å formidle at det ikke er kvinnes eller jentenes feil når de blir utsatt for menneskehandel. På den annen side vil det være vanskelig å godta henne hvis hun ikke har en bakgrunn som kan unnskyldte henne, eller hvis hun ikke endrer oppførsel og demonstrerer at hun er en «skikkelig jente». Å være en skikkelig jente involverer å innta en underdanig holdning og å være blyg, som også kan sees som det motsatte bildet av å være prostituert.

En sosialarbeider i et annet land var enda mer eksplisitt i å forklare at kvinnene selv må forandre seg for å bli godtatt:

De må endre holdningen sin, mentalite-

ten. Men selv om de endrer holdning vil samfunnet fremdeles holde dem utenfor, på grunn av stigmaet. [...] Noen jenter er ivrige etter å endre seg, men andre – familien har påvirket dem. [...] Det er en annen gruppe her – de oppfører seg som om verden skylder dem noe. De er fiendtlige og ikke villige til å endre seg – det er som om de har en ondskap inne i seg. [...] Men med jentene som [fullfører programmet] ser vi store positive endringer, de er skikkelige jenter. De er interessert i å lese, eller i å dra på sight-seeing.

Dette synet på verdige og uverdige støttes noen ganger opp av andre ofre for menneskehandel. Det er vanskelig å si om dette gjenspeiler det generelle synet på prostituerte og at også ofre for menneskehandel har disse holdningene, eller om det også er et spesielt behov fra deres side for å beskytte seg og distansere seg fra prostitusjon. Uansett har vi flere ganger sett at ofre for menneskehandel kan utvise nesten forakt for kvinner og jenter som «gjør det frivillig» eller ikke spiller sine roller som skikkelige jenter når de kommer i kontakt med hjelpeapparatet:

Først trodde ikke [politiet] på meg, men jeg greide å overbevise ham. Han snakket med de andre jentene i gruppa, og spurte dem om meg. Da fant han ut at jeg ikke røyker, drikker eller banner, og han så at min holdning var annerledes enn den de andre hadde. De andre jentene, kanskje de ikke helt forsto at de var på en politistasjon, for de var kledd på en ganske... utfordrende måte. Jeg, derimot, jeg prøvde å dekke meg til så mye som mulig. Kanskje de ikke innså at du bør kle deg på en mer beskjeden måte når du er hos politiet, kanskje de trodde de fremdeles var på jobb! Men jeg, jeg hadde ikke mye

Foto: Scanpix.

klær, men jeg prøvde å dekke meg til så mye som mulig.

Denne jenta snakket her om andre som hadde vært utsatt for utnytting av samme nettverk som henne selv, og visste at de var ofre for menneskehandel i like stor grad som hun var. Hun uttrykker likevel en mistro til dem, og uttrykte også på et annet tidspunkt at hun godt kunne forstå at politiet ikke hadde tillit til jenter som oppførte seg og så ut som prostituerte. Dette viser hvordan også kvinnene selv opplever noen som mer verdige tillit og hjelp enn andre, avhengig av hvordan de forvalter sin offerrolle i pakt med gjeldende normer for adferd. Ved siden av de direkte utsagnene om relativ skyld og uskyld, kommer dette også til uttrykk gjennom organiseringen av assistanse.

Assistanse og bruk av restriksjoner

Den vanligste modellen for å tilby assistanse er den såkalte sheltermodellen, og i noen tilfeller er et opphold på et shelter en obligatorisk del av den innledende assistansen. Et shelter kan være utformet på mange forskjellige måter. Noen steder er shelteret en leilighet, noen steder et hus hvor ofre for menneskehandel kan bo fra noen dager til flere måneder. Det har også forekommet at kvinner og jenter har bodd i shelter i flere år. Adressen til et shelter forsøkes i de fleste tilfeller å holdes hemmelig, og bare unntaksvis lar man familie komme på besøk til kvinnene. Ofte er det slik at dersom kvinnen ikke kan eller ikke vil ta imot et opphold i shelter, er det i realiteten ingen annen mulighet for å få assistanse.

Noen – men ikke alle – organisasjoner har såkalte lukkede shelter med sterke restriksjoner på kvinnes bevegelsesfrihet. Disse shelterne ble opprinnelig opprettet for ofre for menneskehandel som ikke hadde lovlig opphold i landene de var i, men er i økende grad

blitt tatt i bruk også for ofre som er i sitt eget hjemland. I forklaringene og forståelsen av disse restriksjonene ligger det mye informasjon om hvordan ofrene for menneskehandel blir forstått og konstruert innenfor assistansesystemet. Og nettopp forståelsene skissert over, at det er noe galt med kvinnene selv som må heles eller rehabiliteres før de kan delta i samfunnet igjen, legitimerer disse begrensningene i kvinnes handlingsrom.

Restriksjonene er i første rekke knyttet til å kontrollere kvinnes kontakt med omverdenen. I mange shelter får ikke kvinner ha egne mobiltelefoner og kan bare snakke i telefonen på et separat rom under overvåkning av en ansatt. Reglene knyttet til bruk av telefon ble forklart på denne måten:

De kan ikke ha mobiltelefoner, fordi de ikke forstår at de er ofre for menneskehandel, og sjefene deres kan ringe dem og love dem penger.

Vi lar dem ikke ha mobiltelefoner av sikkerhetsgrunner. Fordi noen kan komme og hun kan ikke vurdere at hun kan kommunisere med noen som hun tror ikke er farlig, men en hun elsker, for eksempel.

Forklaringene gjenspeiler en holdning om at kvinnene ikke forstår situasjonen eller sitt eget beste. De ansatte på shelteret må derfor – gjennom overvåkning av telefonsamtaler – gjøre valgene for dem og bestemme hvem det er passende at de snakker med, og hva det er passende at de snakker om. En annen restriksjon er strenge regler for når og hvordan man får gå ut. Et offer for menneskehandel forteller:

Jeg fikk ikke gå ut på tre eller fire måneder, og det var mange som bodde der – ni eller ti jenter. Vi ble plassert i forskjellige grupper etter hvor vi var fra; det var

en anspent stemning og mye krangling. Senere endret ting seg, jeg fikk gå ut sammen med en ansatt, og da jeg begynte på skole fikk jeg gå ut alene. [...] De første tre månedene fikk jeg ikke gå ut på grunn av sikkerheten. Selv nå vet jeg ikke egentlig hvor trygg jeg er.

Mange kvinner som har bodd i sheltere med denne typen restriksjoner, sier de ble fortalt at det var nødvendig at de holdt seg inne av sikkerhetshensyn. Samtidig har de sjelden, som i sitatet over, egentlig fått noen avklaring på hva trusselbildet var eller hva som har endret seg når de etter noen tid får lov til å bevege seg mer fritt. Det er også slik at politiet bekreftet i intervjuer at de ikke har kapasitet til å gjøre noen reell sikkerhetsvurdering for ofre for menneskehandel. Selv om representanter for de lukkede shelterne forklarer restriksjonene med sikkerhetshensyn overfor de som bor der, har de gitt andre begrunnelser til oss når vi har intervjuet dem. For eksempel: «Ofte blir det forvirring med å forstå assistansetilbudet hvis de har tankene et annet sted.» En annen beskrev et konkret tilfelle hvor en kvinne ikke fikk lov til å gå ut:

Det var vanskelig for henne å reise hjem på grunn av forholdene der, men hun ville heller ikke reise til shelteret fordi det var lukket. Vi måtte plassere henne i et lukket shelter fordi vi ikke visste om hun ville kontakte menneskehandleren om hun var fri til å gå. Hun har en lav toleranse for frustrasjon, så hun kunne ikke håndtere et lukket shelter.

I disse sitatene er restriksjonene halvveis forklart med henvisning til sikkerhet, men det sies også at det er ønskelig at kvinnene skal fokusere på programmet de deltar i, og at dette er vanskeligere hvis de har tankene et annet sted, altså «på utsiden». Restriksjonene

handler også om fysisk å hindre kvinnen i å kunne gå tilbake, og det er verdt å merke seg at en kvinne blir plassert i et lukket shelter mot sin vilje med henvisning til at hun ellers kan gå tilbake til menneskehandleren. Ved siden av at dette er en bruk av direkte tvang, pekes det igjen på trekk ved kvinnen selv når hun ikke passer inn. I dette tilfellet er grunnen til at hun ikke liker det lukkede shelteret at hun har en lav toleranse for frustrasjon.

Restriksjonene er imidlertid ikke bare knyttet til sikkerhet. Det kommer tydelig frem i forklaringene av hvorfor noen etter hvert kan få lov til å gå ut alene:

Sosialarbeiderne er i kontakt med henne hele tiden, og når de ser at hun har forandret seg kan hun gå ut mer alene. Vi koordinerer det med [direktøren], fordi de kan ikke bare bestemme seg for å gå ut.

Her er ikke restriksjonene knyttet til sikkerhet i det hele tatt, men til hvorvidt kvinnen selv har forandret seg. Dette bekreftes også av det bildet som kvinnene selv er blitt gitt; de opplever at de får lov til å gå ut hvis de er «snille». Det å gå ut er dermed et privilegium man må gjøre seg fortjent til. En kvinne som på intervjuetidspunktet hadde bodd i et lukket shelter i åtte måneder, sa det slik:

Jeg vet at jeg er et potensielt offer for menneskehandel og at det jeg gjorde var veldig risikabelt. Det jeg gjorde var en feil. [...] I begynnelsen da jeg kom hit var jeg 17 år gammel, og jeg ville ikke være låst inne til jeg var 18 eller 19. Jeg ville gå ut, og de sa bare nei. Men nå er det OK, fordi de stoler på meg og lar meg gå ut. [...] Jeg kan gå ut fordi de stoler på meg, og er veldig glad i meg.

En annen bekrefter det samme bildet; hun sier at hun fikk være sent oppe og gå ut litt

alene «... fordi de ble kjent med meg og fant ut hva slags person jeg var». Det er altså ikke endringer i kvinnens sikkerhetssituasjon som avgjør om restriksjonene blir lettet, men endringer i hennes adferd. Hun forstår at hun har gjort noe galt, eller de ansatte blir kjent med henne og forstår hva slags person hun er. Dette viser igjen tilbake til forståelsen av at det er noe galt med offeret selv, og at hun må endres gjennom rehabilitering for å ikke bli utnyttet i menneskehandel igjen. Utsagnene om at hun må innse sine feil, viser med all tydelighet en forståelse av at hun faktisk *har begått* en feil da hun ble utsatt for menneskehandel.

Endringene er også knyttet til at hun må bli en skikkelig jente. Dette bekreftes også i Bjerkan og Dyrlids studie av rehabilitering av ofre for menneskehandel i Serbia og Moldova. De fant at et mål i rehabiliteringen var å endre offerets identitet, blant annet gjennom en endring av klær og sminke, og å erstatte den gamle identiteten med en ny (2005:140). Dette kan leses som en måte å bevise at man ikke lenger er en prostituert, men et offer. Dette ble også fremholdt av en kvinne vi intervjuet som selv tok opp endringen i sin personlighet. Hun hadde, sa hun, i løpet av oppholdet i shelter gått fra å være en som bannet, røyket, drakk og hadde dårlige venner, til å bli en «skikkelig jente».

Forklaringene av restriksjonene gjenspeiler en tanke om at kvinnene ikke forstår situasjonen og sitt eget beste. Dette kan tolkes både som et uttrykk for patologisering, som Harrington (2005) argumenterer for, men det kan også sees som en infantilisering; kvinnene behandles som barn, som ikke er i stand til å vurdere sitt eget beste. Flere sosialarbeidere bruker nettopp en familie som et bilde på shelteret; der sosialarbeiderne er foreldrene som må sette grenser, mens kvinnene som bor der presumptivt er barna.

Skyld og uskyld, retter og restriksjoner

Noen organisasjoner driver hjelpetiltak både for ofre for menneskehandel og ofre for vold i hjemmet. Det er interessant å observere at flere organisasjoner som driver sheltere for begge gruppene, har forskjellige regler for hvor fritt de kan bevege seg. Mens ofrene for menneskehandel ikke kan gå ut alene eller ha mobiltelefon, gjelder ikke disse reglene for kvinnene som er utsatt for vold i hjemmet. Organisasjonene forklarer dette med at ofre for menneskehandel kan reise tilbake til halliken, enten fordi de er hjernevasket eller fordi de er redde for konsekvensene av å bryte ut. Samtidig er de vel kjent med at kvinner ofte reiser tilbake til sine voldelige ektemenn for eksempel på grunn av en psykologisk avhengighetsfølelse eller frykt for konsekvensene hvis hun ikke gjør det. Det er derfor noe uklart hvorfor organisasjonene velger å legge såpass tunge restriksjoner på friheten til ofre for menneskehandel, mens de ikke gjør det for ofre for vold i hjemmet. Det er nærliggende å tro at dette har noe med prostitusjonen å gjøre, og at ofre for utnyttelse i prostitusjon, sees som annerledes enn andre ofre for kriminalitet.

Carol Harrington hevder at bruken av PTSD for å etablere uskylden til kvinner som har en fortid i menneskehandel, skaper et skille mellom de som er innenfor, blir definert som ofre og får hjelp, og de som er «utenfor», som enten ikke vil hjem, slutte å selge sex eller som er prostituerte i sitt eget hjemland (2005:194). Jeg vil imidlertid hevde at overgangen er enda mer glidende enn som så, og at skillet mellom skyld og uskyld ikke nødvendigvis trekkes mellom de som er innenfor og de som er utenfor offerkategorien. I første omgang skapes det riktignok et skille mellom «ofre» og «prostituerte». Blant de som havner i offerkategorien og får rett til assistanse, er

det imidlertid mer subtile skiller som sjeldnere formuleres eksplisitt, men som kommer indirekte til syne gjennom bruk av regler og restriksjoner i mange hjelpetiltak. Det skapes et hierarki av verdighet og uskyld innenfor denne gruppen, og man kan gjøre seg fortjent til tillit og frihet ved å være en «skikkelig jente» og distansere seg fra prostitusjon gjennom adferd og utseende. Likeledes kan man bli møtt med restriksjoner om man ikke oppfyller dette kravet godt nok.

Begrepet «misbruk av sårbar stilling» brukes i definisjonen av menneskehandel i Palermoprotokollen som en av flere måter man kan gjøre seg skyldig i menneskehandel. Dette åpner som nevnt for å inkludere også de som har gått inn i prostitusjonen med åpne øyne og blitt utnyttet, i tillegg til den mer tradisjonelle forståelsen av menneskehandel som tvangsprostitusjon. Sårbarhetsbegrepet er imidlertid vanskelig å oversette i praktiske termer. For det første kan det være vanskelig å skille ut hva som er en spesiell sårbarhet i en kontekst hvor så mange mennesker lever i dyp fattigdom, slik tilfellet er i mange land i denne regionen. For det andre er ofte en eller annen relativ sårbarhet involvert i prostitusjon generelt. Utnytting av en sårbar stilling er regelen heller enn unntaket i prostitusjonsmarkedene i flere av disse landene. Med sterke negative sosiale normer knyttet til prostitusjon er det vanskelig å snu utnyttelse i prostitusjon til en rettighetsgivende status som offer for menneskehandel i løpet av en kort periode; den internasjonale definisjonen av menneskehandel i Palermoprotokollen er i skrivende stund litt over seks år gammel. For å håndtere denne spenningen og gi rettigheter til kvinner som har vært utnyttet i prostitusjon, kan det synes som flere organisasjoner bruker egenskaper ved dem, som en PTSD-diagnose, som en forklaring på hvorfor nettopp de trenger hjelp, og for å bevise en spesiell sårbarhet. Diagnosen som sikrer

kvinnene offerstatus og dermed rettigheter, åpner imidlertid samtidig opp for at kvinnene møter restriksjoner som en form for behandling, og midlertidig kan miste retten til for eksempel å bevege seg fritt. Dette skjer fordi den uønskede adferden, slik som prostitusjon, banning, røyking og så videre, sees som symptomer på patologi, og behandles. Fordi mange av kvinnene møter svært vanskelige forhold når de returnerer til hjemlandet, har de få muligheter til å velge bort assistanse som legger for sterke restriksjoner på deres liv. Slik sett kan retten til assistanse være et tveegget sverd; statusen som offer gir enkelte rettigheter, men bare under forutsetning av at man oppgir andre retter ved å underkaste seg reglene. ★

Litteratur

- Bjerkan, Lise og Linda Dyrli 2005. *A sheltered life*. I Lise Bjerkan (red.): *A life of one's own*. Fafo-rapport 477. Fafo, Oslo.
- Brunovskis, Anette og Guri Tyldum 2004. *Crossing Borders*. Fafo-rapport 426. Fafo, Oslo.
- Fodor, Eva og Tanja van der Lippe 1998. Changes in Gender Inequality in Six Eastern European Countries. *Acta Sociologica* 41, 131–149.
- Harrington, Carol 2005. The politics of rescue: Peacekeeping and anti-trafficking programmes in Bosnia-Herzegovina and Kosovo. *International Feminist Journal of Politics* 7 (2), 175–206.
- Justis- og politidepartementet (JD) 2002. *Protokoll for å forebygge, bekjempe og straffe handel med mennesker, særlig kvinner og barn, som supplerer de forente nasjoners konvensjon mot grenseoverskridende organisert kriminalitet*. Oversettelse per 12.12.02.
- Justis- og politidepartementet (JD) 2003. *Regjeringens handlingsplan mot handel med kvinner og barn 2003–2005*.
- Justis- og politidepartementet (JD) 2005. *Regjeringens handlingsplan mot menneskehandel 2005–2008*.
- Justis- og politidepartementet (JD) 2006. *Regjeringens handlingsplan mot menneskehandel 2006–2009 – Stopp menneskehandelen*.
- Pascall, Gillian og Nick Manning 2000. Gender and social policy: Comparing welfare states in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union. *Journal of European Social Policy* 10 (3), 240–266.
- Skilbrei, May-Len 1998. *Når sex er arbeid*. Pax Forlag, Oslo.
- Skilbrei, May-Len og Irina Polyakova 2006. *My life is too short, I want to live now*. *Kvinner fra Øst-*

- Europa forteller om veien til og livet i prostitusjon i Norge. Institutt for kriminologi og rettsosologi, Universitetet i Oslo.
- Skilbrei, May-Len, Marianne Tveit og Anette Brunovskis 2006. *Afrikanske drømmer på europeiske gater*. Fafo-rapport 525. Fafo, Oslo.
- Sorrentino, Lilliana 2005. Making victim assistance and protection more effective. Paper presentert på konferansen «Taking a stand: Effective assistance and protection to victims of trafficking». OSCE, 28. februar 2005, Wien.
- Surtees, Rebecca 2005. *Second annual report on victims of trafficking in South-Eastern Europe*. International Organisation for Migration, Geneva.
- Tyldum, Guri, Marianne Tveit og Anette Brunovskis 2005. *Taking stock*. Fafo-rapport 493. Fafo, Oslo.
- Tyldum, Guri og Anette Brunovskis 2005. Describing the unobserved. *International Migration* 43 (1/2), 17–34.
- Vocks, Judit og Jan Nijboer 2000. The Promised Land: A study of trafficking in women from Central and Eastern Europe to the Netherlands. *European Journal of Criminal Policy and Research* 8, 379–388.

Noter

- 1 Det kan ofte være svært vanskelig å avgjøre om en kvinne er offer for menneskehandel eller ikke. Det er likevel rimelig å anta at mange av de utenlandske prostituerte i Norge kan defineres som ofre for menneskehandel. Vi vet at mekanismene i det norske prostitusjonsmarkedet er slik at det ofte kan være vanskelig for en utenlandsk kvinne i prostitusjon å etablere seg på egenhånd uten at noen vil forlange deler av inntektene hennes. For mer om dette temaet, se Brunovskis og Tyldum 2004, Skilbrei og Polyakova 2006, og Skilbrei et. al. 2006.
- 2 Disse prosjektene er gjennomført i samarbeid med Christophe Gironde, Lise Bjerkan, Anniken Huitfeldt, Guri Tyldum, Laura Mitchell og Rebecca Surtees. Prosjektet «Child trafficking in the Balkans and Ukraine» ble finansiert av den internasjonale arbeidsorganisasjonen (ILO), «Crossing Borders» ble finansiert av Kommunal- og regionaldepartementet, og «Leaving the past behind» ble finansiert av Utenriksdepartementet.
- 3 Fordi forskning og kunnskap om menneskehandel i dag i stor grad er basert på informasjon fra ofre som på en eller annen måte er kommet i kontakt med et assistansesystem, er det grunn til å tro at det er betydelige skjevheter i kunnskapen om menneskehandel. Vi vet lite om hvordan bildet som helhet ser ut, fordi det er antatt at de som ikke kommer i kontakt med disse systemene kan skille seg vesentlig fra de som gjør det. Et problem er at det er assistanseorganisasjonene selv som i stor grad styrer tilgangen til respondenter til slike studier, og det er veldig stor variasjon i hvorvidt forskere i det hele tatt får tilgang til å snakke med ofre for menneskehandel eller ikke. Det er også uvisst om de historiene man får tilgang til er representative sammenliknet med andre. Personlig erfaring tilsier at noen organisasjoner mer eller mindre bevisst vil tilby å formidle kontakt med «solskinshistoriene»

fordi de kan oppleve forskning som en evaluering av deres arbeid, og dermed være redde for at negativ omtale kan få konsekvenser for finansiering fra internasjonale givere. Samtidig er rekruttering av respondenter til denne typen studier en stor utfordring i forhold til å drive etisk forsvarlig forskning på ofre for menneskehandel, fordi forsøk på å rekruttere respondenter for eksempel i deres nærmiljø innebærer en risiko for å gjøre det kjent at de har vært tilknyttet prostitusjon/menneskehandel, noe som kan få meget alvorlige konsekvenser. Se også Tyldum og Brunovskis 2005:25 for diskusjon av implikasjoner for resultatene av studier på forskjellige populasjoner av ofre for menneskehandel.

Summary

This article discusses the situation of victims of trafficking for sexual exploitation who return to their home countries in the Balkans and Eastern Europe. Upon return they will generally face difficult conditions with respect to their financial situation and fear of traffickers. Their situation will often be further complicated by ambiguity in the roles they are assigned by their social environment; with respect to whether they are seen as victims of crime or moral deviants. The ambiguity is also visible in some assistance systems for trafficked women and girls, where the blame for being trafficked is sometimes placed on the victims themselves. Some assistance organisations operate with heavy restrictions for the women and girls they assist, and it is unclear whether they primarily define them as victims of crime or deviants who need treatment. Restrictions come in the form of control of contact with people outside the shelters and constraint of movement. The article discusses how this ambiguous role may be seen in light of unclear points in the international definition of human trafficking in the so-called Palermo Protocol. The different understandings of trafficking for sexual exploitation and prostitution are subject to debate within policy discussion and research, but can also be traced in the specific experiences of returned and assisted trafficked women and girls.

Av ANNE BRITT FLEMMEN¹

Russiske kvinner i nordnorske aviser

– minoritets- og
majoritetskonstruksjoner

Hvordan representeres russiske kvinner i nordnorske lokalaviser? Hvilke effekter har disse representasjonene for majoritetsbefolkningen? Og hvorfor får noen representasjoner effekter mens andre ikke får det? Inspirert av kjønnsforskning, poststrukturalistisk teori og aktør-nettverk-teori argumenterer artikkelen for at vi, for å forstå stereotypiseringen av russiske kvinner i Norge og samtidig være sensitive overfor også de motdiskursene som etableres av lokalavisene, kan ha nytte av å attribuere handlekraft til avisartikler og lesere.

Åpningen av grensene mellom Russland og Norge i første halvdel av 1990-tallet endret den politiske situasjonen i grenseområdene i begge nasjonalstatene. På begge sider ble nye økonomiske og sosiale relasjoner skapt, både internt og på tvers av grensene. I henhold til norske aviser ledet den nye situasjonen til at busslaster av russere kom reisende til bygder og småbyer i Finnmark for å drive torghandel. Fra først å ha vært betraktet som et eksotisk innslag i gatebildet, ble dette raskt ansett som problematisk. Problemene knyttet til torghandelen ble representert som tredelt: Antallet russere som drev torghandel var for høyt, de hadde for billige varer og de drev illegalt salg av sprit og tobakk. Avisene kunne videre rapportere om busslaster med russiske kvinner som ankom småsteder i Finnmark. Lokale innbyggere oppfattet de russiske kvinnes aktiviteter som prostitusjon og problematiserte besøkene. I enkelte bygder organiserte folk seg for å synliggjøre sin motstand mot prostitusjon og for å ta avstand fra menn som åpent kjøpte sex fra russiske kvinner. Lokalbefolkningen ytret bekymring for de lokale mennenes moral og for hvilke konsekvenser deres handlinger ville ha for den yngre generasjonen og for deres syn på kvinner (Kramvig og Stien 2002). Alt ble behørig dekket i nasjonale medier (Stenvoll 2002, Leontieva og Sarsenov 2003). Ettersom mediefokuset økte, kom også den norske regjeringen på banen, representert ved daværende justisminister Odd Einar Dørum. Han reiste til Finnmark hvor han lovet lokalbefolkningen å gjøre noe for å forhindre at lokalsamfunn ble ødelagt.

Mot denne bakgrunnen, og de stadig mer negative forestillingene som sirkulerte om russere, ble vi² interessert i å studere møter mellom de russiske kvinnene som etter hvert bosatte seg i Norge, og den norske majoritetsbefolkningen. I denne artikkelen skal jeg se nærmere på hvordan noen sider ved møtene mellom nabofolkene ble skildret i nordnors-

ke aviser. Jeg er særlig opptatt av omtalen av russiske kvinner og av ekteskap mellom russiske kvinner og norske menn. Artikkelen hovedspørsmål er: Hvordan representeres russiske kvinner og russisk/norske ekteskap i de to nordnorske avisene Nordlys og Sør-Varanger avis? Hvilke subjektposisjoner stilles til rådighet for russiske kvinner? Hvordan blir henholdsvis russiske og norske femininiteter/maskuliniteter snakket til eksistens og gjort relevante? Hvilke forestillinger om kjønne nasjonale identiteter etableres?

Mens Stenvoll (2002) analyserer riksdekkende norske avisers representasjon av «russisk prostitusjon i Finnmark» ved hjelp av diskursanalyse, gjør Leontieva og Sarsenov (2003) en både kvantitativ og kvalitativ tekstanalyse av hvordan riksdekkende norske og svenske aviser omtalte «russiske kvinner» mer generelt. Begge analyserer imidlertid riksdekkende og i hovedsak løssalgsaviser. Ved å endre fokus noe fra begge disse studiene håper jeg å bidra både til ny empirisk kunnskap og et nytt teoretisk perspektiv. I motsetning til de to øvrige studiene vil jeg problematisere forholdet mellom hva avisene skriver og hva leserne tar opp som riktig og sant. For å gjøre det videreutvikler jeg innsikter fra aktør-nettverk-teori (ANT).

Det er hovedsaklig to punkter, inspirert av ANT, som jeg vil prøve ut for å problematisere tradisjonelle perspektiver på mediepåvirkning. For det første understreker ANT viktigheten av å gjøre noe sant eller riktig. Latour (1987) peker på viktigheten av at man ikke bare skal ha rett, man må også få rett. Å få rett krever mer enn bare å ha rett. Det er ingen vits i å ha rett dersom du står alene. Å «få rett» innebærer å mobilisere mye ressurser og det kreves ofte både tid, penger og makt for å overbevise andre. Men mens Latour studerte disse prosessene i vitenskapelige miljøer, vil jeg prøve å utvikle noen av innsiktene ved å bruke dem til å forstå hvordan

visse avisrepresentasjoner av russiske kvinner ble så mektige i Norge etter åpningen av grensene mellom Russland og Norge. De teoretiske utfordringene er i dette tilfellet annerledes enn de er i vitenskapsstudiene utført av ANT-forskere, ettersom vi ikke kan anta at journalister eller aviseiere har intensjoner om å påvirke den generelle befolkningen til å få ett spesielt syn på russiske kvinner. Utgangspunktet er følgelig et annet enn når forskere arbeider for å få sine hypoteser akseptert som sanne (jf. Callon 1986).

Et ANT-inspirert perspektiv vil videre, med sitt prinsipp om symmetri, tillate meg å begrepsliggjøre avisartiklene som aktører. Slik unngår jeg å gjøre antakelser om intensjonene til journalister, redaktører, avisstyrer eller eiere. Prinsippet om symmetri, som gir objekter mulighet til å bli anerkjent som aktører, åpner derfor opp en ny mulighet. Jeg kan hevde at artikler kan arbeide som aktører, de kan ha handlekraft, uavhengig av isolerte subjekters intensjoner. I et slikt perspektiv gir det mening å si at en avisartikkel arbeider for å bli lest, for å tiltrekke seg lesere.

Artikkelen mobiliserer et perspektiv inspirert av kjønnsforskning, poststrukturalistisk teori og ANT, for det første for å gi en beskrivelse av hvordan russiske kvinner representeres i lokalaviser og derigjennom problematisere den ellers usynlige majoritetsbefolkningen.³ For det andre for å diskutere hvorfor og hvordan visse avisrepresentasjoner og diskurser har effekter, eller blir akseptert som riktige og sanne.

Datagrunnlag og metode

Artikkelen baserer seg på avissøk i de to nordnorske avisene Nordlys og Sør-Varanger avis. Mens Nordlys har base i Tromsø og er den største regionavisen i Nord-Norge med et opplag på 28 348 kopier pr. dag i 2005, er Sør-Varanger avis lokalisert i Kirkenes og

hadde samme år et opplag på 4 126 kopier pr. dag (www.mediabedriftene.no sist sjekket 25.04.06). Begge avisene er i hovedsak abonnementsaviser.

Materialet ble generert fra avisenes egne databaser og tidsintervallet var 1992–2002 for Nordlys og 1995–2002 for Sør-Varanger avis. Flest treff ble gjort rundt slutten av 1990-tallet. Søkesystemene i avisene medførte fysisk tilstedeværelse, og stoffet måtte ryddes opp i da flere versjoner av samme artikkel viste seg å være lagret i basen. Dette medførte at antallet treff i realiteten var lavere enn det man først kunne få inntrykk av. Ettersom Sør-Varanger avis sin database bare var tilgjengelig fra 1997, er relevante artikler i perioden 1995 til 1997 søkt etter manuelt.

Det manuelle søket genererte et mye større materiale enn søkeordene, noe som skyldes at definisjonen av relevans utvidet seg når hele avisene måtte gjennomgås på mikrofilm. Dette materialet er derfor delvis benyttet som en påminner og en korreksjon til de andre resultatene. Søkeordene var «russisk» og «Russland» kombinert med «kvinne», «kone» og «ektefelle» i entall og flertall. Ettersom formålet var å få et best mulig overblikk over hvordan russiske kvinner ble representert i avisene, ble det senere gjort spesielle kontrolløk på «Murmansk» fordi jeg kjente til at Nordlys hadde hatt en spesiell reportasjeserie fra Murmansk, noe som ikke ble fanget opp i det første søket. Hvorvidt søkeordene i seg selv forhindrer meg i å finne og identifisere mot-diskurser, og på den måten selv bidrar til stereotypifiseringen vil jeg komme tilbake til.

I analysen har jeg holdt meg til selve teksten og dens innhold, uten å analysere hvor mye plass artikkelen fikk i avisen eller bruken av overskrifter og bilder. Det er videre gjort en kvalitativ seleksjon av saker som ikke var relevante for spørsmålet om hvordan russiske kvinner ble representert (som for eksempel

bokanmeldelser). Materialet er brukt kvalitativt, og de strukturerende spørsmålene som avisartiklene ble lest gjennom var: Hvordan representeres russiske kvinner? Og hvordan representeres norske menn og kvinner samt russiske menn i de samme artiklene?

Diskurser, subjektposisjoner og identiteter

Mitt teoretiske perspektiv er inspirert av et begrep om diskurs som språk i arbeid. Som et ledd i å utarbeide en alternativ teoretisk tilgang til studien av avisrepresentasjonene av russiske kvinner, står forholdet mellom diskurser, subjektposisjoner og identiteter sentralt. Diskursive praksiser stiller subjektposisjoner til rådighet. Noen av de subjektposisjonene som tilbys innenfor diskurser om kjønn, nasjonalitet, seksualitet, samlivsformer, riktige levemåter osv blir så tatt opp av enkeltmennesker. Ut fra en slik tenkning er et menneske et kroppsliggjort subjekt som kan ta opp mange ulike posisjoner innenfor en rekke diskurser og sosiale praksiser (Flemmen 2006). Når valgene av posisjoner likevel ikke er helt åpent og tilfeldig, skyldes det at tidligere subjektposisjoner har en tendens til å overdeterminere nåtidige. Det er tre hovedgrunner til det: den subjektive erfaringen av identitet, det fysiske faktum at vi er kroppslige og den historiske kontinuiteten (Moore 1994). De mangfoldig konstituerte subjektivitetene blir dermed ikke bare fragmenter, men de utgjør handlende mennesker. Hvert subjekt blir imidlertid åsted for potensielt motsetningsfulle subjektiviteter.

Ingen kultur har én enkelt modell for kjønn. De har mange ulike diskurser knyttet til kjønn, og disse har en tendens til å være motsetningsfulle. Vi er ikke låst til en modell som forutsetter en norm og som reduserer andre varianter til avvik fra denne normen. Som Moore (1994) påpeker er våre diskurser

strukturert gjennom forskjell, noe som medfører at den samme diskursen posisjonerer kvinner og menn som subjekter på forskjellige måter. Andre viktige differensieringsakser som nasjonalitet, rase, etnisitet, klasse, seksualitet og religion vil imidlertid alltid krysse kjønnsaksen. Ikke på en additiv måte, men snarere slik at nye effekter skapes (Lykke 2003). En konsekvens av dette er at russiske og norske kvinner posisjoneres som like i noen diskurser, men forskjellige i andre.

Identiteter er *konstituerende*. Det er derfor viktig å analysere hvordan russerne i avisartiklene blir sett på som «den andre» som definerer hva det betyr å være norsk. Forholdet mellom russere og nordmenn avhenger av de to gruppenes identiteter. Identiteter er *relasjonelle*. Identitet er derfor ikke lokalisert i gruppen selv, men i gruppens relasjon til andre grupper. En gruppes samtaler om «de andre» er derfor også alltid en dialog om hvem «vi» er (Neumann 2001). Alle har også mer enn en identitet, som for eksempel kvinne, middelklasse, heteroseksuell, norsk, mor osv. Disse identitetene vil av og til bli aktivert, men ikke alltid eller samtidig. Identiteter er av den grunn ikke bare relasjonelle, men også *situasjonelle*, de aktiveres under visse omstendigheter.

Identiteter kan følgelig ikke være fastlåste, og de krever konstant bekreftelse. Å være født kvinne, hvit eller norsk er et råmateriale som kan benyttes for å skape personlige identiteter eller gruppeidentiteter. Men om de blir benyttet i identitetsdanning og hvordan de anvendes, avhenger av sosiale prosesser (Neumann 2001). Er det for eksempel slik at når russiske kvinner kommer til Norge så må både deres personlige identiteter og deres gruppeidentiteter reforhandles? Medfører de russiske kvinnes inntreden i den norske offentligheten at nordmenns personlige identiteter og gruppeidentiteter utfordres og må reforhandles?

For å nærme meg et svar på disse spørs-

målene skal jeg analysere de utvalgte nordnorske lokalavisenes representasjoner av russiske kvinner, men la oss først kort se på tidligere forskning.

Tidligere forskning

I sin studie fremanalyserer Stenvoll (2002) fem ulike diskurser om russisk prostitusjon i Finnmark i de riksdekkende norske avisene i perioden 1990–2001. Den første diskursen fokuserte på *frykt for organisert kriminalitet*. Prostitusjonen ble her betraktet som foranledningen til en invasjon av kriminell og mafiarelatert virksomhet fra Russland til Norge. Den andre diskursen var *frykten for smittsomme sykdommer*. Det var frykt for tuberkulose, men mest av alt for seksuelt overførbare sykdommer som gonoré, syfilis og HIV/AIDS. Den tredje diskursen var *frykten for moralsk og sosialt sammenbrudd i lokalsamfunnene* hvor diskursen om prostitusjon hadde blitt en del av den offentlige debatten. En fjerde diskurs omhandlet hvordan prostitusjon førte til *stigmatisering og forfølgelse av russiske kvinner og deres barn* generelt, også de som bor i Nord-Norge av andre grunner enn prostitusjon. Den femte og siste diskursen søkte å få fokuset bort fra prostitusjon og over på *potensialene og de nye mulighetene* som de nye naborelasjonene mellom de to landene representerte både kulturelt, sosialt og ikke minst økonomisk.

Stenvolls diskursanalyse støtter en analyse Mathisen (1998) gjorde noen år tidligere der han påpekte at den gamle militære krigen mellom Sovjetunionen og Norge nå var erstattet med en hygienisk krig. Soldatene var ikke lenger den russiske armé, men russiske kvinner som krysset grensene til Norge og farene ble nå betraktet som kriminalitet, prostitusjon og smittsomme sykdommer.

I Leontieva og Sarsenovs innholdsanalyse (2003) av representasjonen av russiske kvin-

ner i norske og svenske riksdekkende aviser fant de mange av de samme tendensene i begge landene. Hovedtemaene for avisoppslagene om russiske kvinner var prostitusjon, ekteskap mellom russiske kvinner og skandinaviske menn samt kriminalitet. De konkluderte med at diskusjoner om feminitet og maskulinitet fortsatt er en del av øst-vest diskursen om «den andre». Russiske kvinner ble nesten utelukkende presentert i forhold til sin seksualitet og sitt forhold til menn. Forskerne konstaterte at de økte mulighetene for personlig kontakt mellom folkene ikke hadde fjernet det negative bildet av russere og Russland i 2001.

Russiske kvinner i nordnorske aviser

Analysere vi avisene Nordlys og Sør-Varanger avis i forhold til hvilke subjektposisjoner de stiller til disposisjon for ulike grupper, slik som russiske kvinner og menn, eller norske kvinner og menn, trer det frem noen mønstre⁴. Russiske kvinner ser ut til å ha fem hovedposisjoner tilgjengelig: den prostituerte, den norskgitte russiske kvinnen, tyven, arbeideren og kvinnen/moren. Hver av de fem posisjonene kan imidlertid ha både underkategorier og motposisjoner.

Den russiske prostituerte konstrueres for det meste som «ikke profesjonell». Hun er egentlig ikke prostituert,⁵ men omskrives som enten «*turist-prostituert*» som egentlig er på utkikk etter en ektemann eller som «*husmor-prostituert*» som desperat trenger penger til sin families og særlig sine barns overlevelse i Russland. Begge gruppene russiske kvinner bor i Russland, men besøker Finnmark i helgene. Beskrivelsene kan plasseres langs en akse fra de kvinnene som omtales som fattige og fortvilte, som lever i elendighet eller slaveri, til de som er høyt utdannede og har mange ressurser. Kvinnene beskrives som

ofre for ulike strukturelle forhold, som økonomiske og politiske omstendigheter eller som utnyttet av kyniske bakmenn og halliker. Den russiske kvinnen som driver prostitusjonsvirksomhet både i Russland og i Norge eksisterer ikke i vårt materiale.

Norskgifte russiske kvinner representeres som heldige kvinner som har funnet kjærligheten med en norsk mann. Kvinnene beskrives som kompetente, høyt utdannede, med lang arbeidserfaring. De snakker godt norsk og er sympatiske. Russiske kvinner i denne kategorien presenteres på svært positive måter og i positive ordelag. Et problem for kvinnene er imidlertid at de blir trakassert av nordmenn fordi de urettmessig blir tatt for

analyser eller betraktninger om denne typen ekteskap som fenomen. Dette er nok et kjennetegn ved lokalaviser.

Subjektposisjonen *tyv* er en tredje posisjon som konstrueres for de russiske kvinnene i lokalavisene. Posisjonen etableres for det meste på bakgrunn av historier om mindre kriminelle handlinger som for eksempel butikktveri. Kvinnene blir ikke særlig omskrevet verken som ofre eller som handlende aktører. Avisartiklene er mer opptatt av hvordan nordnorske butikkeiere stigmatiserer alle russere ved å sette opp advarselsskilt utenfor butikkene på russisk, for derigjennom å antyde at alle butikktver er russiske eller alternativt at alle russere er butikktver. Det

Russiske kvinner ser ut til å ha fem hovedposisjoner tilgjengelig: den prostituerte, den norskgifte russiske kvinnen, tyven, arbeideren og kvinnen/moren.

å være prostituerte. Nordmenn konstrueres som aktører som behandler russiske kvinner utilbørlig.

Avisene bringer en sjelden gang historier som indikerer at enkelte av kvinnene bringes til Norge kun for å være seksualpartnere, at de mishandles av sine norske ektemenn og at de ikke søker hjelp og bistand fra krisesentrene på grunn av sin kultur. De russisk/norske ekteskapene er for eksempel i en artikkel fra 1992 benevnt som «brudeimport» av Nordlys. Denne termen finnes interessant nok aldri igjen senere i omtalen av russiske kvinner. Begrepet «postordrebruder», som er i utstrakt bruk både internasjonalt og i riksdekkende medier, forekommer ikke i materialet.⁶ Når de to lokalavisene skriver om russisk/norske ekteskap, er det ofte knyttet til spesielle par og deres historier, heller enn til generelle

etableres også en motposisjon til tyven gjennom en historie om en russisk kvinne som fant en lommebok og som deretter brukte mye tid for å oppspore eieren. En annen tilsvarende motposisjon til tyven konstrueres når det skrives om en russisk kvinne som tok kontakt med norsk politi for å advare dem om et tyveri. Hun hadde overhørt en gruppe menn planlegge tyveriet på russisk.

Arbeideren er en fjerde posisjon. Den er omfattende, men involverer alltid konstruksjonene hardt arbeidende og flink. En underkategori er den tradisjonelle arbeideren slik som torghandleren, spritselgeren, husmoren, fiskeindustriarbeideren, bakeren. En annen underkategori er de høyt utdannede arbeiderne som for eksempel musikk læreren, ingeniøren, tannlegen. Arbeiderne er stor sett, med unntak av torghandleren og spritsel-

geren, beskrevet som ressurssterke og som en tilvekst til det norske samfunnet.

Den siste subjektposisjonen som stilles til rådighet for de russiske kvinnene i de nord-norske avisene er *den russiske kvinnen/moren*. Dette er en samlekategori hvor det skrives både om russiske kvinner i Norge og russiske kvinner i Russland. Russiske kvinner i Russland representeres som Russlands redning. Det er de som holder familien samlet, som tar ansvar og som er i stand til å være kreative og nytenkende i dagens vanskelige situasjon. I andre sammenhenger er deres hverdag skildret som preget av økonomisk nød, og de patriarkalske og undertrykkende kjønnsrelasjonene de lever under i Russland fremheves. Dette skildres som bakgrunn for at de ønsker å flytte til Norge, eller for at de «står i kø for å finne vestlige menn».

Russiske kvinner i Norge konstrueres noe annerledes. Denne russiske kvinnen representeres gjennom sine personlige kvaliteter som for eksempel at hun er varm, stolt, flink, kunnskapsrik, åndelig, spontan og vakker. Hun er pålitelig og en dyktig arbeider. Kvinnene beskrives også som sårbare, fattige, urettmessig behandlet som prostituerte, som brukt som hushjelper av norske menn, men som vant til et hardt liv uten likestilling i Russland der vold i ekteskapet ennå ikke er gjenstand for offentlig debatt.

Vektlegging av stigmatiseringen russiske kvinner utsettes for i Norge er mest fremtredende i Sør-Varanger avis. Stigmatiseringen er oftest konstruert som:

- et resultat av oppførselen til befolkningen i norske lokalsamfunn som ikke skiller mellom russiske kvinner
- et resultat av norske sex-kjøpere som utbytter de russiske kvinnene og som opprettholder etterspørselen etter russiske prostituerte
- et resultat av riksdekkende mediers fokus på prostitusjon

Alt i alt fremstår de russiske kvinnene, til tross for sine styrker, som ofre. De handlende aktørene er norske lokalsamfunn, norske sex-kjøpere og media. Aktørene er følgelig oftere en del av majoritetsbefolkningen i lokalavisene enn de er i nasjonale medier.

De russiske kvinnene må enten ta opp de tilgjengelige subjektposisjonene som sine egne, omdefinere dem eller avvise dem. De kan forsøke å posisjonere seg selv annerledes, men det er vanskelig ettersom majoritetsbefolkningen sannsynligvis vil konfrontere dem med disse forestillingene. De tilgjengelige posisjonene er imidlertid motsetningsfulle, de tenderer mot å portrettere de russiske kvinnene som ofre, men også som aktive og sterke agenter. Jeg vil komme tilbake til i hvilken grad vi kan sette likhetstegn mellom avisenes representasjoner og majoritetsbefolkningens forestillinger.

Russiske menn, norske menn og norske kvinner som bi-posisjoner i artiklene

Egenskaper og trekk ved virkeligheten etableres gjennom relasjoner i de bestemte situasjonene som studeres. La oss se hvilke posisjoner som etableres for russiske menn, og for norske kvinner og menn i avisartiklene om russiske kvinner.

Russiske menn er hovedsakelig skildret negativt som halliker, tyver eller voldelige alkoholikere, men fiskere og arbeidere finnes også. Når han kontrasteres direkte med den norske mannen fremstilles den russiske mannen som kunst- og kulturinteressert i motsetning til den norske mannen som presenteres som svært glad i og nær naturen, spesielt gjennom jakt og fiske. Russeren er den kulturelle og dannede, mens nordmannen er naturmannen. Hvilke konstruksjoner som etableres avhenger av oppslagets art.

Nyhetsoppslag er for eksempel ofte preget av de negative posisjonene, mens reportasjer og lengre artikler oftere gir et mer komplekst bilde.

Ser vi på den *norske mannen*, er tendensen at også han konstrueres negativt. Norske menn posisjoneres som sex-kjøpere, halliker, pedofile, kvinnemishandlere, stakkarslige einstøinger og som de noe suspekte ektemennene til russiske kvinner. Norske menn som kjøper sex, konstrueres som utbyttere, som lite attraktive, som tragiske skjebner, som skamløse eller som menn med lav moral. Mennene beskrives også som voldelige og som bondeknøler. Den diskursive konstruksjonen av norske menn har dermed en dobbelt egg – på den ene siden er de *stakkarslige tapere* og på den andre siden *kalkulerende, mektige og voldelige utbyttere*. Et interessant poeng er at begge disse kategoriene kan passe både på skiltringene av menn som er gift med russiske kvinner og på menn som kjøper sex. Leontieva og Sarsenov (2003) fant i sin studie at avisene de studerte ikke i tilstrekkelig grad skilte mellom russiske prostituerte og norskgifte russiske kvinner. Denne sammenblandingen er mindre fremtredende i de to lokalavisene. De tenderer snarere mot å blande sammen norske menn som er sex-kjøpere og russiskgifte norske menn. Dette er særlig tilfelle når de norske ektemennene posisjoneres som voldelige menn som misbruker sin maktposisjon i forholdet, og når sex-kjøperne posisjoneres som ensomme menn som egentlig er på leting etter en livsledsager. Sammenblandingen mellom to typer norske menn fremstår antakelig spesielt tydelig fordi andre typer norske menn, for eksempel den omsorgsfulle og ansvarlige norske mannen – en figur som er svært nærværende i mitt intervjumateriale med russiskgifte norske menn (Flemmen 2004) – bare i liten grad er til stede i dette avismaterialet. De russiskgifte norske mennene knyttet der en viss stolthet

til å presentere seg selv som omsorgsfulle menn som tok ansvar for sine barn og som var oppmerksomme og hjelpsomme overfor sine koner. De vurderte dette som en av de viktigste forskjellene mellom dem selv og russiske menn. Mennene i dette materialet ga ikke uttrykk for at de var plaget av det bildet norske aviser ga av menn som dem selv, men de var opprørte over hvordan russiske kvinner ble beskrevet.

Når det gjelder *norske kvinner*, er nok de den gruppen som er minst omtalt i artiklene om russiske kvinner. I den grad de er tilstede-værende er bildet todelt. De konstrueres på den ene siden som sjalu på russiske kvinner og som utilgjengelige og negative overfor menn, og på den andre siden som bekymret for russiske kvinner, både i Russland og i Norge. De er bekymret for mangelen på likestilling for kvinner i Russland og for at de behandles dårlig. De norske kvinnene reagerer sterkt på og føler ubehag i forhold til den russiske prostitusjonen i norske lokalsamfunn.

Nordmenn generelt ble ofte posisjonert negativt i artiklene og det viktigste ankepunktet mot dem var anklagene om at de laget stereotypier av russere, at de var redde for det fremmede, at de var fordomsfulle og at de manglet evne til å vise solidaritet. Et eksempel på stereotypifiseringen skildres ved at en norsk arbeidsgiver hevder å ikke lenger kunne ansette russiske arbeidere fordi de blir mobbet og behandlet dårlig av nordmenn i lokalsamfunnet. Lokalavisene tar følgelig i liten grad ansvar for stereotypifiseringen, men skyver det over på lokalbefolkningen.

Hvordan konstrueres så nasjonale identiteter i materialet? De russiske kvinnene konstrueres i all hovedsak positivt, enten som uskyldige ofre eller som handlekraftige ressurspersoner. Offerposisjonen er nok den mest fremtredende, uten at kvinnene dermed fremstår som svake eller uten handlekraft.

De mest negative konstruksjonene rammer russiske menn, norske menn og den norske majoritetsbefolkningen. Både den norske majoritetsbefolkningen og norske menn har imidlertid mulighet til å oppta en umerket posisjon i et uttall av andre situasjoner i offentligheten. At de portretteres negativt i relasjon til russiske kvinner får derfor ikke så store konsekvenser for dem. Nordmenn har dermed et mye større handlingsrom og en bredere potensiell identitet enn det russiske kvinner og menn i Norge har. For russerne som minoritet er sjansene store for at deres nasjonale identitet blir en mesteridentitet som overdeterminerer andre fasetter ved deres personlighet eller atferd.

Eksempel på motdiskurs etablert av lokalavis

I 2001 hadde avisa Nordlys en prisbelønnet reportasjeserie om forholdene for vanlige folk i Russland. I våre⁷ søk fikk vi ikke treff på denne serien, men ettersom vi kjente til den, sporet vi den opp særskilt. Hvorfor hadde den unnslettet søkene våre i første omgang? Forklaringen var at journalisten nesten utelukkende hadde skrevet historier om konkrete personer og deres hverdagsliv. Han brukte i all hovedsak egennavn og skrev i liten grad generelt om «russiske kvinner». Serien kan tolkes som en reaksjon mot de forenklede forestillingene av russere som sirkulerte på norsk side, og som et forsøk på å tegne et både dypere og bredere bilde av både russere og av Russland som en motdiskurs. I en slik sammenheng kan det ha vært et bevisst valg å ikke bruke generaliserende og uspesifiserte termer som «russiske kvinner». Søkeordene kan derfor selv ha bidratt til å gi inntrykk av at avisenes dekning var mer stereotyp enn den faktisk var. Filteret skapt gjennom søkeordene kan ha bidratt til at et smalere bilde ble synlig, enn det avisene i realiteten konstruerte. Det manuelle søket vi gjorde i

Sør-Varanger avis for perioden 1995–1997, ga også inntrykk av at antallet saker som omhandlet Norges eller lokalsamfunnenes forhold til Russland generelt og steder som Murmansk spesielt, var mer omfattende enn det vi fanget opp. Russiske kvinner var imidlertid i liten grad fokusert i dette materialet.

Ettersom jeg ikke antar en nødvendig forbindelse mellom avisers presentasjon av et tema og innflytelse på befolkningens oppfatning, er det av stor interesse å finne ut hvordan folk tilslutter seg visse aviserepresentasjoner og ikke andre. Er avisenes representasjoner et uttrykk for folks oppfatninger, eller er det snarere slik at avisene konstruerer folks forestillinger? Hvilken betydning har lokalavisene for folks oppfatninger og handlinger?

Hvordan får forestillinger tilslutning?

Verken Stenvoll (2002) eller Leontieva og Sarsenov (2003) problematiserer forbindelsen mellom hva avisene skriver og hva som sirkuleres og blir tatt opp og holdt for sant av befolkningen. De hviler begge på underforståtte antakelser, enten om at avisenes representasjon av russiske kvinner vil påvirke lesernes handlinger direkte, eller at avisene utgjør et speilbilde av eksisterende kulturelle forestillinger. Disse to modellene går i forskning om effektene av medievold under navnet «den tradisjonelle modellen» og «kulturens makt» (von Feilitzen 1993:25–49). Jeg vil utfordre begge posisjonene. Handlekraften kan lokaliseres hos leserne og ikke bare hos media eller i kulturen generelt – en modell som benevnes «det aktive publikum» av von Feilitzen. Denne modellen bidrar til å problematisere majoritetsbefolkningen og unngår den determinismen de andre åpner for. Den mest lovende måten å forstå samspillet mellom avisen, leserne og samfunnet på er

Foto: Jurek Holzer / Scanpix

imidlertid kanskje å forstå det i et aktør-nettverk-perspektiv.

Til tross for at forestillingen om russiske kvinner som prostituerte er en del av lokalavisenes representasjon, etablerer de også andre posisjoner for russiske kvinner. Et større spekter av emner behandles i lokalavisene enn i de riksdekkende avisene gjennom for eksempel reportasjer fra hverdagsliv i Russland. Den prostituerte later likevel til å overskygge andre subjektposisjoner for russiske kvinner, også for den nordnorske befolkningen. Identiteter er relasjonelle og situasjonelle, og i Norge kom den prostituerte i forgrunnen som

bilde på den russiske kvinnen rundt årtusenskiftet.

Men hvorfor har dette bildet blitt så viktig? Eller burde vi snarere spørre, er det ikke rimelig at folk tar opp en slik representasjon ettersom avisene har skrevet så mye om det? La meg synliggjøre hvorfor vi ikke kan forutsette en direkte forbindelse mellom hva avisene skriver og hva folk oppfatter ved å bruke kjønnskvotering som eksempel.

Opp gjennom årene har det vært skrevet og snakket mye i norsk offentlighet om kjønnskvotering. Radikal og moderat kjønnskvotering har vært diskutert både høylydt

og følelsesladet. Til tross for de ressursene som har vært brukt på å opplyse den norske befolkning om hva kjønnskvalifisering inne-bærer, virker det å ha vært til liten nytte. Den generelle folkemening er fortsatt at kjønnskvalifisering betyr at ukvalifiserte (og dårlige) kvinner får jobber på bekostning av kvalifiserte (og flinke) menn. Kunnskapen om hvordan kvalifiseringssystemet virker har ikke blitt tatt opp av befolkningen. Når ansatte i et oljeselskap nylig ble spurt om sitt syn på kjønnskvalifisering (Lotherington (red.) 2006), var nesten samtlige negative til dette. Selska-pet mente imidlertid at de hadde for få kvin-nelige ansatte, ikke minst ledere, og studien var et ledd i å kartlegge hvordan oljeselskapet kunne øke kvinneandelen. På spørsmål om hvordan dette kunne oppnås foreslo infor-mantene overraskende nok tiltak som var mer radikale enn det som er tillatt selv med radikal kjønnskvalifisering, for eksempel å bare ansette kvinner i en periode.

For at noe skal få tilslutning og sirkuleres som sant og selvsagt, kreves derfor noe mer enn at emnet har vært diskutert og belyst av media. Det er ikke nok «å ha rett», man må også «få rett» som Latour påpekte. Ikke bare er kunnskap en form for makt, men makt er også implisert i hvorvidt og under hvilke omstendigheter kunnskapen blir brukt, hevdet Foucault. Kunnskap knyttet til makt antar ikke bare autoritet som sannhet, men den har makt til å *gjøre seg selv sann* (Schaan-ning 1997). Du må få støtte for ideer, folk må akseptere dem som riktige og sanne. Forestil-lingen om russiske kvinner som prostituerte fikk støtte, mens artiklene som utviklet alternative posisjoner og motdiskurser på sin side ikke klarte å etablere de nødvendige nett-verkseffektene. Men hvorfor ikke?

Forskning hevder at medias påvirknings-kraft er større og mer opplagt når den dek-ker et emne som mottakeren ikke selv har personlig kjennskap til (Figenschou 2004,

van Dijk 2000).⁸ Når majoritetsbefolkningen mangler egne erfaringer med et emne som innvandring, vil mediedekningen av etniske problemer og innvandring ha en særlig sterk innflytelse på dem, hevder van Dijk (ibid.). Antakelsen er at den hvite majoritetsbefolk-ningen har få daglige møter med minoriteter, og at de har få alternative kilder til informa-sjon om dem (Figenschou 2004). Hvordan media dekker et emne, slik som det økte nær-været av russiske kvinner i Nord-Norge, kan derfor påvirke lesernes holdninger til russiske kvinner. Og jo færre egne erfaringer de har med kvinnene, jo sterkere innflytelse antas medierepresentasjonene å ha. Dette ser ut til å være en variant av den tradisjonelle medie-påvirkningsmodellen.

De negative holdningene til minoriteter er i den ovennevnte forskningen antatt å ha sammenheng med de fleste «hvite» leseres interesser.⁹ Spørsmål knyttet til etnisitet til-byr lesere fra majoritetsgruppen et positivt selv-bilde og en mulighet for å skille mellom «oss» og «de andre». Media har en tendens til å styrke polariseringen mellom grupper ved å fokusere på hvordan «de» (minori-tetsgruppene) skaper problemer for «oss» (majoritetsleserne). Sakene har dermed ifølge Figenschou (2004) en tilbøyelighet til å bygge opp under en positiv presentasjon av majoriteten og en negativ representasjon av «de andre» der våre gode handlinger og deres dårlige handlinger trekkes frem. Når minoriteter mangler ressursene og makten til å få tilgang til media, kan en dominerende (media)diskurs om etnisitet bidra til en dis-kurs som er fiendtlig overfor «de andre». Vi har i denne artikkelen sett at den negative representasjonen av «de andre» i større grad må sies å være tilfelle i riksdekkende medier enn i lokalavisene. Lokalavisene tenderer snarere mot en vektlegging av «våre» dårlige handlinger og «deres» gode.

La meg eksemplifisere. Inngressen til en

artikkel i avisa Nordlys lyder slik:

Det var en gang da det var solidaritet i Kirkenes: De har blitt vår tids jøder, de er tyver, kjeltringer og horer. Russere i Finnmark har igjen blitt tildelt rollen som undermennsker, 60 år etter at tyskerne drev dem gjennom landsbyene med sine bajonetter.

I artikkelen rettes fokuset på medias bidrag til å skape dette bildet:

Forakten for russere har blitt et problem i Sør-Varangersamfunnet. Mange mener at media er ansvarlig for fenomenet. Et ensidig fokus på de negative sidene og en oppfatning om at lovløse russere er godt stoff har etablert russeren enten som et medlem av mafiaen eller en hore. Redaktør Randi Fløtten Andreassen i Sør-Varanger avis vil ikke ta på seg ansvaret for å ha skapt dette bildet. – Det er snarere motsatt. Vi har hele tiden kjempet mot disse tendensene og pekt på at lokalsamfunnet trenger å gjøre noe med disse misoppfatningene. Jeg blir ganske trist når jeg hører barn og voksnes holdninger til russere i dette samfunnet. De nasjonale mediene har et stort ansvar for denne utviklingen og i tillegg er det mye gammelt stoff i veggene her i lokalsamfunnet. Det er vanskelig å slippe den frykten for russerne som karakteriserte dette samfunnet under den kalde krigen, sier Fløtten Andreassen. (Nordlys 02.06.1998)

Lokalavisens redaktør skyver ansvaret for stigmatiseringen over på lokalbefolkningen og nasjonale medier. Så mens mange forskere legger ansvaret for stereotypifiseringen på media generelt, etableres her ulike medienivåer med de nasjonale mediene som «skurken». Lokalavisene fremstår som den eneste

moralsk ansvarlige aktøren i dette bildet, eventuelt sammen med russere.

Når den rådende forestillingen til tross for lokalavisenes eksplisitte vektlegging av «våre» dårlige handlinger likevel preges av at de russiske kvinnene er prostituerte som skaper problemer for oss, må vi ta en nærmere kikk på hvordan dikotomien «oss» og «dem» arbeider. I sin diskusjon av dette peker Brune (1998:29 referert i Figenschou 2004) på tre kjennetegn.

Forholdet mellom «oss» og «dem»:

- etableres som et skille der majoriteten «vi» er de som snakker og det er deres representasjoner av problemet som anses som valid
- representeres som motsetningsfylt eller som en konflikt der «våre» beslutninger er viktige for å løse konflikten
- betraktes som et motsetningsforhold der «de» antas å ha egenskaper og å utføre handlinger som vi ikke har eller gjør og som vi heller ikke ønsker

Kategorien «de fremmede» åpner ikke opp for individuelle eller kulturelle forskjeller, men er konstruert i forhold til hva «vi» ikke er. Mediedekningen av innvandreren blir derfor negasjonen av hva «vi» anser som typisk for «oss». Forestillingene om russiske kvinner i lokalavisene arbeider etter min oppfatning nettopp slik at majoriteten i all hovedsak er de som snakker og som definerer problemet, forholdet beskrives som en konflikt der majoritetens aktivitet er sentral for å løse den og de russiske kvinnene antas å ha egenskaper som vi ikke har.

Hva konstituerer en nyhet?

For å forstå utbredelsen av og synligheten til den russiske kvinnen som prostituert må vi

i tillegg til denne dikotomiens arbeid, også ta med i betraktning hvordan nyheter konstrueres av media. Det å oppfylle nyhetskriteriene er, i mitt ANT-inspirerte perspektiv, en viktig del av det arbeidet en avisartikkel gjør for å bli lest. Eller for å uttrykke det annerledes, gjennom å følge visse kriterier, som for eksempel nyhetskriteriene, handler journalisten slik at avisartikkelen senere kan handle alene. Det som skjer dersom journalisten lykkes med sin artikkel er at den utvider sine egenskaper. Artikkelen inngår i et aktørnettverk av journalister, aviser, redaksjoner, teknologi, økonomi og lesere. Avisartikkelen anerkjennes i et slikt perspektiv som en unik hendelse og den anses å frembringe noe nytt både for journalisten og for avisen.¹⁰

Eide (1992) påpeker at hva som konstituerer nyheter kan betraktes fra forskjellige perspektiver. Det finnes mange mer eller mindre tilsvarende stikkordlister over hva som skal til for at noe skal vurderes som en nyhet. Ser vi det fra praktikerens eller journalisten, så kan vurderingene innbefatte: Skjer hendelsen i avisens geografiske nedslagsområde? Har den konsekvenser for mange? Involverer hendelsen mange mennesker? Representerer personen mange andre? Har personen makt? Er det mange penger som står på spill? Er hendelsen uvanlig? Har hendelsen økonomisk og kulturell nærhet til Norge? (Lindh 1984 referert i Eide 1992:66–67).

Andre lister kan inneholde litt andre stikkord. Poenget her er imidlertid at selv om journalister har mulighet til å skape en nyhet ut av saker som ikke opplagt er nyheter, så er det noen saker som har større sannsynlighet for å konstituere nyheter enn andre. Vi bør, i henhold til den ovenstående beskrivelsen, ikke bli forundret over at en prostituert eller en hallik blir gitt mer spalteplass i avisene enn fortellinger fra folks hverdagsliv. Nyhetskriteriene er et eksempel på hvordan en artikkel arbeider for å bli lest og for å bli lagt merke

til, og de angir noe om hvilke muligheter den har for å skape nettverkseffekter.

Begge de analyserte avisene hadde i tillegg til nyhetsoppslag lengre reportasjer og artikler om menneskers hverdagsliv i Russland. Lokale abonnementsaviser har sannsynligvis andre muligheter enn nasjonale løssalgsaviser til å ha slike artikler. Vi kan imidlertid konkludere med at til tross for lokalavisenes forsøk på å unngå stereotyper, til tross for deres forsøk på å synliggjøre motposisjoner og underkategorier, så var det det negative og stereotype bildet av russiske kvinner som figurerte i folks bevissthet.¹¹ Vi har vært inne på betydningen av at folk generelt ikke hadde egne erfaringer med gruppen russiske kvinner. Vi har videre sett at selve nyhetskriteriene favoriserer visse typer artikler og beskrivelser på bekostning av andre, men la meg nå anlegge et aktørnettverk-inspirert perspektiv på denne prosessen.

Vi kan betrakte avisene, eller mer presist avisartiklene, som ikke-menneskelige aktører med handlingsevne. Poenget er å hevde at det ikke bare er mennesker som er aktører. Det å tilkjenne avisartikler handlekraft innebærer en påstand om at en avisartikkel arbeider for å bli lest. Vi kan ikke trenge bak språket eller den sosiale sammenhengen for å se ting slik de «egentlig var». Gjennom å hevde at artikkelen er det som arbeider, blir det også mulig å forklare hvorfor kunnskapen om kjønnskvotering ikke får gjennomslag i befolkningen, mens forestillingen om russiske kvinner i Norge som prostituerte får det. Poenget er ikke at den ene er sann mens den andre er usann, og at det usanne her får gjennomslag, mens det sanne ikke gjør det. Vi må, som Brekke, Høstaker og Sirnes (2003) påpeker, begynne med å gi både avisene og befolkningen fornuften tilbake. Kan det for eksempel finnes gode grunner til at de ikke godtar forklaringene av kjønnskvotering? Kan det være gode grunner til at de anser russiske kvinner i

Norge for å være prostituerte? Kan det være at de opererer ut fra en annen teori om sammenhenger enn jeg gjør her?

Behandler vi dette symmetrisk, vil vi måtte ta utgangspunkt i at fortellingen om kjønnskvotering, er fortellingen om et mislykket forsøk på å få en påstand etablert som et faktum eller en kjensgjerning. Forkjemperne for kjønnskvotering var ikke dyktige nok til å utvikle allianser slik at de fikk tilslutning. Når fortellingen om russiske kvinner i Norge som prostituerte blir hørt, en historie tilsynelatende uten forkjemper (med unntak av nasjonale nyhetsmedier), hvordan skal vi så kunne forstå det? Det vil måtte forklares ved at denne fortellingen falt sammen med at leserne, eller den generelle befolkningen, støttet denne teorien. Ytringene hadde troverdighet.

Skaping av nettverkseffekter

Teksten i avisartiklene kan betraktes som ytringer. Disse ytringene er ytringene til aktører som benytter diskurser strategisk i en kamp dem imellom for å mobilisere ressurser. Ressurser vil i dette tilfellet være lesere. For Foucault er ytringer alltid knyttet til noe annet som for eksempel institusjoner, praksiser, redskaper og andre ytringer og dette er et forhold som utøves. Latour gjør dette mer spesifikt ved å si at dette «andre» som ytringen relaterer seg til, ganske enkelt er «alt det trekkes på for å gi ytringen troverdighet og overtalelsesevner» (Schaanning 1997:211). Ytringen får sin vekt avhengig av hvor mye som kan mobiliseres til støtte for den. Kombinasjonen av russerne som «de andre» og prostitusjonens nyhetskarakter, la til rette for etableringen av nettverkseffekter.

I denne ånd kan det argumenteres for at avisartiklene om russiske kvinner – med sin tendens til å blande sammen ytringer fra russiske kvinner, ulike aktivister, representanter

for lokalbefolkningen, for ulike myndigheter og ulike eksperter (som politi, krisesenteret, psykologer og forskere) – frembringer allianser. Artiklene etablerer på den måten en kjede av mellommenn som kan beskrives som «the progressive mobilization of actors who render the following propositions credible and indisputable by forming alliances and acting as a unit of force» (Callon 1986:216). På denne måten dannes allianser og nettverkseffekter som impliserer at «lokalsamfunn må bli beskyttet fra russiske prostituerte», «russiske kvinner er prostituerte», «russiske kvinner er ofre» osv.

Både aviser og de objektene de skriver om, avhenger av et stort nettverk av andre mennesker og objekter for å oppnå en viss status og for å beholde den. Slike nettverk arbeider gjennom det Latour kaller *oversettelser*. Avisartikkelen som aktør øker eller minker gjennom at andre aktører innrulleres i avisartikkelens interesser (Brekke, Høstaker og Sirnes 2003, Callon 1986). Et utvalg av egenskaper må delegeres for at dette skal bli mulig, det vil si at andre interesser må oversettes slik at de passer med interessene til avisartikkelen. Noe som er forskjellig, må defineres som det samme, det må oversettes. Folks bekymring for sine lokalsamfunn må for eksempel oversettes slik at de blir mer nyhetsverdige. Dette kan for eksempel gjøres ved å frembringe «bekymringsallianser» mellom ulike grupper mennesker og eksperter. Lykkes dette, vil det skje en sammensmelting av interessene, og de nye alliansepartnerne vil delegere egenskaper til avisartikkelen. Dermed som avisartikkelen er ute av stand til å lykkes med dette oversettelsesarbeidet, vil historien bli mindre innflytelsesrik (jf. Callons fire momenter i en oversettelse, 1986). Det vi så i Nord-Norge ved årtusenskiftet, var dermed et eksempel på hvordan særlig avisartiklene om russiske prostituerte lyktes med sine oversettelser – oversettelser mellom befolkningens

bekymring for sine lokalsamfunn, foreldres bekymring for sine barn, kvinne- og krisesenterbevegelsens bekymring for utbytting av russiske kvinner, politiets bekymring for lovbrudd, innvandringsmyndigheters bekymringer for ulovlig innvandring og avisartikkelens arbeid for å bli lest. Uavhengig av enkelte redaktører og journalisters intensjoner om å skape motdiskurser lyktes artiklene om de russiske prostituerte i å knytte sammen mange alliansepartnere i et aktør-nettverk som delegerte egenskaper til nettopp disse artiklene.

Nettverk representerer relativt uavhengige enheter for Latour, men de er ikke organisert som systemer. Nettverkene er snarere konstituert av de elementene (ytringene, argumentene, maskinene etc.) som vinner troverdighet. Grensene for nettverkene avgjøres av deltakernes vurdering av situasjonen. På denne måten gjøres avisleserne, eller majoritetsbefolkningen, til viktige elementer i prosessen ettersom de, som deltakere, er involvert i disse vurderingene.

Konklusjon

I denne artikkelen har jeg, ved å benytte et perspektiv inspirert av kjønnsforskning, post-strukturalisme og aktør-nettverk-teori, argumentert for følgende teoretiske poenger:

- å attribuere handlekraft til avisartikler
- å attribuere handlekraft til lesere

Begge disse grepene er viktige for å forstå hvordan de stereotype bildene som sirkuleres av russiske kvinner i dagens Norge ble etablert, men samtidig være sensitiv overfor mot-diskurser skapt av lokalavisene. Det har vært viktig å se nøye ikke bare på konstruksjonen av «russiske kvinner» og hva den sier om denne spesielle minoritetsgruppen i Norge, men også å analysere effektene av denne

konstruksjonen for majoritetsbefolkningen. Det teoretiske perspektivet har etter min oppfatning vist seg som et teoretisk verktøy som bidrar til nye innsikter.

Gitt de posisjonene som etableres for russiske kvinner, så vel som for norske menn som står i en relasjon til dem, så er de i sine hverdagsliv nødt til å forhandle ut fra disse posisjonene og forsøke å utvide det rommet som er etablert for dem i den norske offentligheten. Når det gjelder norske menn, har vi sett at de representeres svært negativt når de omtales i relasjon til russiske kvinner. Norske menn representeres imidlertid i så mange andre sammenhenger at disse negative representasjonene er mindre tilbøyelige til å feste seg ved norske menn generelt. De fleste lesere vil også ha flere personlige erfaringer med norske menn som bidrar til å farge deres forestillinger om dem, enn de har av russiske kvinner. Posisjonen prostituert ser ut til å overdeterminere de andre etablerte posisjonene for russiske kvinner. Jeg har foreslått at det skyldes at nettopp disse avisartiklene var i stand til å skape nettverkseffekter fordi de lyktes med sine oversettelser. Russiske kvinners inntreden i den norske offentlighet har derfor, slik jeg ser det, ikke medført noen utfordring med påfølgende reforhandling av nordmenns identiteter.

Det spørsmålet artikkelen har kretset rundt, om enn på litt forskjellige måter, er kanskje: hva driver sosiale prosesser? Law (1994) påpeker at prinsippene om symmetri og ikke-reduksjon som finnes i ANT etablerer at det ikke finnes noe utenfor, ingen siste instans som driver det sosiales prosesser. Prosessene driver snarere seg selv, de er selvgenererende. Det sosiale er et sett av prosesser, av bevegelige transformasjoner, som handler og samhandler. Den sosiale verden er dermed, som Law påpeker, et fenomen som i sine prosesser skaper sine egne strømmer. Hvilke strømmer de komplekse kjønnede sosiale

prosessene knyttet til majoritet og minoriteter (både urfolk og innvandrere) skaper, og hvilke bredere dialoger omkring kjønn og multikulturalisme som utvikler seg i nordområdene, blir spennende å følge med på. ★

Litteratur

- Brekke, Ole Andreas, Roar Høstaker og Thorvald Sirnes 2003. *Dimensjonar i moderne sosialteori. Bourdieu, Habermas, Latour og Luhmann*. Samlaget, Oslo.
- Callon, Michel 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay. I John Law (red.): *Power, Action, and Belief: a New Sociology of Knowledge*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Constable, Nicole 2003. *Romance on a Global Stage. Pen Pals, Virtual Ethnography, and «Mail-Order» Marriages*. University of California Press, Berkeley.
- Dijk, Teun A. van 2000. New(s) Racism: A Discourse Analytical Approach. I Simon Cottle (red.): *Ethnic Minorities and the Media*. Open University Press, Buckingham.
- Eide, Martin 1992. *Nyhetsens interesse. Nyhetsjournalistikk mellom tekst og kontekst*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Felilitzen, Cecilia von 1993. Våld – sett på olika sätt. Perspektiv på medievåldets påverkan och betydelse. I Cecilia von Felitzen, Michael Forsman og Keith Roe (red.): *Våld från alla håll. Forskningsperspektiv på våld i rørliga bilder*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.
- Figenschou, Tine Ustad 2004. Fra ofre til heltinner? Innvandrerkvinner i norske medier. I Erika Jahr (red.): *Kjønn og journalistikk i mediene*. IJ-forlaget, Kristiansand.
- Flemmen, Anne Britt 2004. «For meg er det lett å være mannfolk i lag med Elena.» Norske menns konstruksjoner av kjønn i russisk-norske ekteskap. *DIN. Tidsskrift for religion og kultur* 2–3.
- Flemmen, Anne Britt 2006. «From one space girl to another» – refleksjoner omkring kjønn, kropp og rom. I Keld Buciek, Jørgen Ole Bærenholdt, Michael Haldrup og John Pløger (red.): *Rumlig praksis. Festskrift til Kirsten Simonsen*. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Hønneland, Geir og Anne-Kristin Jørgensen 2002. *Vårt bilde av russerne. 25 debattinnlegg om samarbeidet i nord*. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
- Kramvig, Britt og Kirsten Stien 2002. *Grenseløs verdighet?* Rapport 2002:7. Norut Finmark, Alta.
- Latour, Bruno 1987. *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Harvard University Press, Cambridge.
- Law, John 1994. *Organizing Modernity*. Blackwell Publishing, Oxford.
- Leontieva, Alexandra og Karen Sarsenov 2003. Russiske kvinner i skandinaviske medier. *Kvinneforskning* 2.
- Lotherington, Ann Therese (red.) 2006. *Kvinner og menns representasjon og innflytelse i olje- og energisektoren. Resultater fra en kartlegging*. Rapport nr. 04/2006. Norut Samfunnsforskning, Tromsø.
- Lykke, Nina 2003. Interseksjonalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1.
- Mathisen, Stein R. 1998. Det farlige naboskapet i nord. Eksplisitte og implisitte fortellinger på en «ny» grense. *Tradisjon, Tidsskrift for folkeminnvitenskap* 2.
- Moore, Henrietta L. 1994. *A Passion for Difference*. Polity Press, Cambridge.
- Neumann, Iver B. 2001. *Mening, makt, materialitet: en innføring i diskursanalyse*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Nordlys 02.06.1998.
- Schaanning, Espen 1997. *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis*. Spartacus forlag, Oslo.
- Stenvoll, Dag 2002. From Russia with Love? Newspaper Coverage of Cross-Border Prostitution in Northern Norway 1990–2001. *The European Journal of Women's Studies* 9 (2).

Noter

1. Forskningsassistent Renee Thörnblad gjorde artikkelsøkene i lokalavisene. Hun gjorde et viktig og godt arbeid med å systematisere resultatene. Hun er imidlertid ikke ansvarlig for tolkningene som gjøres her.
2. Artikkelen springer ut av forskningssamarbeidet *Når kvinner krysser grenser: Russisk kvinneinnvandring til Nord-Norge* finansiert av NFR.
3. Begrepet majoritetsbefolkning og «det norske» omfatter i dette tilfellet både personer av etnisk norsk og samisk opprinnelse. Selv om det kunne vært interessant å forfølge denne distinksjonen, gir vårt materiale ikke tilstrekkelig grunnlag for å gjøre dette.
4. Avisene er slått sammen i analysen, men det finnes små forskjeller mellom dem.
5. Å betrakte prostituerte som «ikke egentlig prostituerte» er iflg. May-Len Skilbrei (personlig kommunikasjon i 2006) et kjent fenomen fra prostitusjonsforskningen. Se også Stenvoll (2002).
6. For en kritikk av bruken av begrepet se Constable (2003).
7. «Være» henviser her til forskningsassistenten og meg.
8. Studiene påstår dette uten å belegge påstanden empirisk, også van Dijk som oppgis som kilden. En teoretisk påstand fra van Dijk ser ut til å bli brukt som empirisk bevis.
9. Mesteparten av denne forskningen omhandler fargede minoriteter.
10. Både et realistisk og et sosialkonstruksjonistisk perspektiv forutsetter på den andre siden at avisartikkelen bare er en aktualisering av et

potensial (henholdsvis objektivt eller sosialt), og noe nytt kan derfor aldri egentlig oppstå (Brekke, Høstaker og Sirnes 2003). De forutsetter dermed at avisartikkelen, eller poengene som fremkommer i den, alltid har eksistert som potensial, og at journalisten bare har aktualisert dem. Et visst sett av egenskaper eller hendelser blir på denne måten bare uttrykk for iboende eller bakenforliggende mekanismer.

11 Se også Hønneland og Jørgensen (2002).

Summary

The article discusses the representations of Russian women and Russian/Norwegian marriages in local newspapers in Northern Norway. What subject positions are made available for Russian women and how are Russian and Norwegian femininities and masculinities

talked into existence and made relevant?

Through a theoretical perspective inspired by gender research, post-structuralist theory and Actor-Network-Theory the article attempts first of all, to problematize the otherwise invisible majority population and second, to discuss how and why some newspaper representations and discourses have effects, or are accepted as correct and true, and not others. The theoretical strategy of attributing agency to newspaper articles and readers is considered important both in order to understand the stereotypical images circulated of Russian women, and in order to establish sensitivity towards the counter-discourses created by the local newspapers.

Grunnlagsproblemer i islamsk feministisk teori og praksis

Hva er bakgrunnen for samtidens islamske feminisme? Hvilke spørsmål står på dagsorden og hvilke utfordringer møter feminisme med utspring i islamske kilder? Denne artikkelen introduserer noen sentrale skikkelser og debatter innen islamsk feministisk teori og reiser blant annet kritiske spørsmål knyttet til de epistemologiske svakhetene som karakteriserer islamsk feminisme i sin nåværende fase.

Hva er islamsk feminisme?

Mange «vestlige» sekulære feminister¹ har lenge vært oppmerksomme på at kvinner verden over ikke nødvendigvis har den samme grunnleggende analysen av den undertrykkelse de er utsatt for, de samme fundamentale overbevisningene, og de samme tilnærmingene til kampen for kvinners rettigheter. Dette innebærer utfordringer i arbeidet for å etablere globale allianser mot kvinneundertrykkelse. Islamsk feminisme, som blant annet sprang ut av re-islamiseringsprosessene i en rekke muslimske land på 1980-tallet, aktualiserer denne problemstillingen. Islamsk feminisme representerer en global intellektuell bevegelse som med utgangspunkt i re-fortolkninger av de religiøse grunnlagstekstene i islam, søker å fremme kvinners rettigheter i den såkalte «muslimske verden» så vel som blant muslimer i «vestlige» samfunn. At det er behov for en slik kamp skulle være relativt ubestridt.

Islamsk feminisme består i en «feministisk diskurs og praksis som artikuleres innenfor et islamsk paradigme» (Badran 2002:1) og har med andre ord sitt forankringspunkt i en religiøs verdensanskuelse. Islamsk feminisme er imidlertid ikke en enhetlig bevegelse. Tvert imot finner man innenfor rammen av islamsk feminisme ulike fortolkninger og anskuelser. Blant annet finnes det enkelte islamister, som marokkaneren Nadia Yacine og egypteren Heba Raouf Ezzat, som erklærer seg som islamske feminister. Noen av akademikerne som har stått mest sentralt i formuleringen av islamsk feminisme, blant dem Amina Wadud (1999:xviii), har til tider motsatt seg betegnelsen islamsk feminisme, på grunn av begrepets implisitte tilknytning til «vestlige» feminismer (ibid.:2). Andre foretrekker å utelate fortegnelsen «islamsk» fordi de opererer i sosiale kontekster der ens muslimske identitet taes for gitt eller fordi de ikke ønsker

å differensiere mellom feminismer på denne måten.²

Feminismen har historisk sett båret preg av å være både analytisk og preskriptivt orientert. Islamsk feminisme utfordrer på mange måter de preskriptive liberale normer om positiv frihet som har stått sentralt i mange sekulære feminismer historisk sett. Den er kritisk til de historiske forestillinger som knytter kvinneundertrykkelse blant muslimer til islam, og som definerer muslimske kvinner som de sekulære feministers «andre», som «vestlige» sekulære feministers suksesser og fiaskoer kan måles i forhold til. Forankringen av kampen for kvinners rettigheter i en religiøs verdensanskuelse, utfordrer også den tendensen til monopolisering av kvinnekampen, og til å universalisere sekulære tankemåter, som historisk har preget «vestlige» feminismer. Islamsk feminisme tilbyr derfor en anledning til å reflektere kritisk omkring en del av de blinde punktene i vestlige feministers tilnærminger til «ikke-vestlige» kvinners undertrykkelse. Det fremgår helt klart at islamske feminister henvender seg til sekulære «vestlige» feminister som forestilte lesere. Det er blant annet dette som forklarer hvorfor islamsk feministisk teori ofte fremstår som defensiv og apologetisk. Men det fremstår ofte som nødvendig for islamske feminister å benekte denne epistemologiske tilknytningen til sekulære feminismer som islamsk feminisms signifikante «andre», fordi forestillingen om «det sekulære» blant troende i store deler av den «muslimske verden» har negative konnotasjoner.³ Det er på denne bakgrunn man må forstå Waduds påstand om at enhver sammenlikning mellom de teorier og strategier hun selv forfekter, og «vestlige» sekulære teorier og strategier, er «tilfeldig og sekundær» (Wadud 2006:16).

En fremstilling av religiøst forankrede feminismer kan ikke unngå å problematisere forholdet mellom religiøse og sekulære femi-

nismer. Det er vanlig å tenke på det religiøse og det sekulære som motsetningspar. En slik forståelse tilslører imidlertid at disse kategoriene ikke er statiske kategorier, men historisk og sosialt skiftende konfigureringer som forutsetter hverandre. Utgangspunktet for denne artikkelen er at islamsk feminisme som teoretisk, sosialt og politisk fenomen ikke kan forstås uten referanse til de sekulære feminismer som de definerer seg i motsetning til. Den avgrenser seg derfor til denne problemstillingen, selv om det på mange måter kunne vært like relevant å sammenholde den med andre former for religiøst baserte feminismer.

Den islamske feminismens genealogi

Feministiske bevegelser har en lang historie i den muslimske verden og kan ikke reduseres til rene speilbilder av «vestlige» feminismer. Egypteren Qasim Amins «*Tahrir al-Mar'ah*» («Kvinnens Frigjøring»), ble utgitt så tidlig som i 1899, og er blitt ansett som en av grunnlagstekstene i arabisk feminisme.⁴ En sentral forløper til samtidens islamske feminisme finner man i arbeidene til den libanesiske intellektuelle Nazira Zain al-Din. Hun publiserte en bok i Beirut i 1928 hvor hun fordømte patriarkalsk undertrykkelse fordi hun anså det som i strid mot islamske prinsipper (Mojab 2001:127).

Badran viser i sin bok om egyptisk feminisme (1996) at begrepet feminisme (*nisa'iyya* på arabisk) ble tatt i bruk i Egypt på 1920-tallet, og at den egyptiske feminismen var et resultat av egyptiske kvinners anliggender og organisering, og ikke kan anses som en ren import fra «Vesten». Det er imidlertid ikke til å underslå at de feminismer som skulle komme til å dominere kampen for kvinners rettigheter i den muslimske verden i avkoloniseringsfasen på 1950- og 60-tallet trakk sterke veksler på «vestlige» sekulære forbilder. De

hadde en generell brodd mot religionens rolle i samfunnslivet og var dominert av kvinner som hadde sterke bånd til de politiske og økonomiske moderniseringselitene i de landene de levde i. Det er ikke dermed sagt at de ikke anvendte seg av religiøst baserte argumenter (se f. eks. Badran 1999:170–171). Abu-Lughod (2005:83) har imidlertid karakterisert egyptisk feminisme på 1950- og 60-tallet som en «statsfeminisme» som i all hovedsak var sekulær, som hadde et klart middelklassepreg, og var heller belærende og patroniserende i sitt forhold til ordinære muslimske kvinner i Egypt. Den sekulære og totalitære nasjonalismens falmethet og den islamske revolusjonen i Iran i 1979, var blant faktorene som bidro til en re-islamiseringsprosess i mange muslimske land i løpet av 1980-tallet. Det er mot denne bakgrunn islamsk feminisme vokser frem. Den iransk-britiske antropologen Ziba Mir-Hosseini beskriver fremveksten av islamske feminismer som en paradoksalt konsekvens av det rommet som politisk islam [eller «islamismen»] bidro til å skape i form av re-islamiseringsprosesser i forløpet av 1980-tallet (Mir-Hosseini 2004).⁵ I den sørafrikanske konteksten beskriver Na'eem Jennah islamske feminismer som et produkt av anti-apartheid islamismen på 1980-tallet (Jennah 2005:27). Dette betyr imidlertid ikke at islamsk feminisme er identifiserbar eller identisk med islamisme. Det innebærer bare at islamismen og re-islamiseringsprosessene fremstår som sentrale *mulighetsbetingelser* for dreiningen i retning av en forankring av feministiske argumenter i religiøse re-fortolkninger. Dette kan karakteriseres som paradoksalt, ettersom islamistiske bevegelser i utgangspunktet ofte er basert på patriarkalske forståelser av religiøse grunnlagstekster og av misogyne holdninger i forhold til kvinners rolle i samfunnet. Islamske feminister vender seg til den religiøse tradisjonen i et forsøk på å gi sine krav en forank-

ring med populær resonans, og for å ivareta sine egne religiøse overbevisninger. I denne fasen definerer den religiøse tradisjonen på mange måter rammene for hva man kan si i den offentlige sfære, og hvilke krav man kan reise. Oppfattheten av å forankre sine argumenter i religiøse tekster som man finner i islamsk feminisme, kan derfor på samme tid forstås som et strategisk politisk valg og som en refleks av personlige overbevisninger (Moghadam 2002:1157). En slik strategisk forankring kan dessuten, slik al-Hibri fremhever (2000:58), ha større potensial for å overbevise muslimske menn.

En annen forutsetning for fremveksten av islamsk feminisme som i regelen ikke nevnes i litteraturen om fenomenet, er den demokratisering av islamsk diskurs som oppstod i moderne tid. Dette var blant annet en følge av alfabetisering i den «muslimske verden» i den post-koloniale fasen, oppløsningen av de sosiologiske og institusjonelle strukturene som understøttet det relative tekstfortolkningsmonopolet til islamske jurister («*fuqaha*») og religiøse ledere («*ulama*»), samt vektleggingen av utdanning som et middel til sosial mobilitet. Dette er utviklingstrekk som har karakterisert en rekke land i den muslimske verden i den post-koloniale fasen, og som blant annet har inkludert kvinner. Eksempelvis har Iran, som på mange områder må kunne karakteriseres som et nokså patriarkalsk samfunn, nå flere kvinner enn menn i universitetsutdanning. Det er derfor flere og sammensatte årsaker til at islamske feminister er overbeviste om at man ikke kommer utenom de religiøse tekstene hvis man ønsker å oppnå endringer i forhold til kvinners rettigheter i den muslimske verden.

Islamske feminismer: En import fra Vesten?

Svært mange av de muslimske kvinnelige

intellektuelle som har bidratt til utmeislingen av islamsk feminisme lever og virker i den «vestlige» verden og ved «vestlige» universiteter. De kommer ofte fra de sosiale og økonomiske elitene i sine opprinnelsesland, og hører til blant de relativt få muslimske kvinner i sin alder som har hatt anledning til å ta sin utdanning ved universiteter i utlandet. Dette kan sees i sammenheng med at tekstene og aktivitetene til islamske feminister ofte er kontroversielle blant muslimer,⁶ og at handlefriheten til islamske feminister i overveiende muslimske land er mer begrenset enn i «Vesten». Sentrale islamske feminister med «vestlig» tilknytning er pakistansk-amerikanske Asma Barlas og Riffat Hassan, afroamerikanske Amina Wadud, libanesisk-amerikanske Aziza Y. al-Hibri, og sørafrikanske Sa'diyya Shaikh. Marokkaneren Fatima Mernissi og egypteren Nawaal el-Saadawi betraktes imidlertid generelt som sekulært orienterte feminister.

Tilknytningen til «Vesten» kan ofte fremstå som problematisk i islamsk feministisk teori og praksis. Da Wadud i mars 2005 ledet en liten forsamling muslimske kvinner og menn i fredagsbønn i en episkopal kirke i New York, vakte det sterk forargelse blant imamene i en rekke muslimske menigheter i Cape Town, hvor jeg utførte feltarbeid på det tidspunkt. Wadud og hennes følgesvenner ble stemplet som støttespillere for amerikansk «imperialisme», og islamsk feminisme ble anklaget for å være en del av de amerikanske ny-konservatives strategi for å reformere og å dominere den «muslimske verden». Dette er langt fra en ny anklage mot islamske feminister fra mannlige imamer og «ulama»ers side, og det er ikke til å undres over at anklagene tiltar i styrke når statlige og ikke-statlige aktører i den «vestlige» verden først har identifisert islamsk feminisme som et uttrykk for et «moderat islam» som de ønsker å fremme. Men hendelsene jeg var vitne til, og de ankla-

gene som ble brakt frem, reiste imidlertid for meg et mer omfattende spørsmål. Har islamske feminismer virkelig noen organisk forankring i muslimske samfunn? Betydningen av symbolske handlinger som den Wadud var involvert i, kan ikke reduseres til en effekt av deres organisatoriske bredde og dybde. Like fullt syntes det for meg som en grunnleggende forutsetning for at islamske feminister overhodet skal kunne lykkes i sine forsetter, at den utvikler en slik organisatorisk forankring.

Islamske feminister har hittil i en rekke kontekster manglet en organisatorisk forankring blant muslimske kvinner på grasrotnivå. Dette kan, som allerede antydnet, sees i sammenheng med at de i likhet med sine «vestlige» kollegaer tilhører sosiale og intellektuelle eliter. Muslimske feministiske aktivister i Sør-Afrika har overfor meg påpekt at et av de organisatoriske problemene der var at den islamske feministiske bevegelsen, som nådde sitt høydepunkt der på 1990-tallet (se Jennah 2001a:7), faktisk var dominert av «progressive» muslimske menn. I en ny bok retter Amina Wadud en sterk kritikk av måten hun under et opphold i Sør-Afrika i 1994 mener å ha blitt brukt av disse «progressive» mannlige aktivistene. Hennes kritikk er basert på det hun mener er en manglende evne blant mannlige «progressive» aktivister til å akseptere muslimske kvinners sosiale agens i sin egen rett.

Tekster og kontekster

Et karakteristisk trekk ved reformbevegelser i den «muslimske verden» i moderne tid er at de som regel anvender religiøse tekster som instrumenter for legitimering (Tayob 2006:19). Blant forløperne finner man reformister som har erklært islam som forenlig med de fleste ideologier i det politiske spektrum, fra sosialisme til liberalisme. Islamsk feminisme kan karakteriseres som

et «fortolkningsfelleskap» (El Fadl 2001:55) som tar utgangspunkt i Koranen. Koranen betraktes av islamske feminister generelt som en tekst som garanterer muslimske kvinners rettigheter og likestilling med menn. Islamske feminister forstår og forklarer kvinneundertrykkelse i den muslimske verden som resultat av blant annet patriarkalske lesninger og fortolkninger av Koranen, nedfelt i form av beretninger om Profeten Mohammeds liv og utsagn (*ahadith*), islamsk lovforklaring (*fiqh*), og «islamsk lov» (*shari'a*).⁷ Islamske feminister utfordrer ved sin teologiske praksis det monopol på fortolkninger av de religiøse grunnlagstekstene i islam (*tafsir*), som mannlige muslimske skriftlærde og jurister tiltok seg i århundrene etter Koranens åpenbaring. De fleste islamske feminister sentrerer sin teologiske praksis rundt re-fortolkninger av Koranen.

Tekstopptattheten som man finner blant islamske feminister representerer et potensielt problem. Patriarkalsk basert undertrykkelse blant muslimer forsvinner ikke selv om patriarkalske fortolkninger av Koranen og Sunna (sistnevnte refererer til Profeten Muhammeds liv og utsagn) dekonstrueres og historiseres, selv om dette ofte er et nødvendig skritt på veien. Kjønnsulikhet og diskriminering er ikke bare en funksjon av misogyne eller kvinnehatende lesninger av islam (Barlas 2002:2) og «teori er i seg selv ikke tilstrekkelig for å stanse patriarkatet og kjønnsulikheter» (Wadud 2006:15). Mojab (2005:138) kritiserer islamske feministers teori for å være basert på en juridisk positivism som etablerer et skarpt skille mellom på den ene siden lov og rett, og på den andre siden utøvelsen av politisk makt, og for å ha en manglende innsikt i at en formell og teoretisk likhet mellom kjønnene (juridisk likhet) ikke nødvendigvis fører til likhet mellom kjønnene i praksis (ikke-juridisk likhet) (ibid.:142).⁸

Islamske feminister argumenterer for å se bort i fra århundrers lovfortolkning med utgangspunkt i Koranen og *ahadith*, til fordel for sine egne re-fortolkninger av Koranen. Ahadith så vel som shari'a avskrives av mange islamske feminister (som f. eks. Wadud, Hassan og Barlas) som produkter av patriarkalske fortolkninger som ikke er i samsvar med Koranens presumptivt kvinnefrigjørende budskap. Det til tider ensidige fokuset på teologiske argumenter innebærer også at økonomiske, sosiale og politiske spørsmål blir plassert i bakgrunnen, selv om det er all grunn til å tro at som kilder til undertrykkelse av kvinner i

ettersom islamske feminister ofte fremholder at det er nettopp det at muslimske kvinner på grasrotnivå i den såkalte 3. verden kan forstå argumenter for kvinners rettigheter forankret i re-fortolkningen av religiøse tekster, snarere enn en forankring i f. eks. FNs menneskerettighetserklæring av 1948, som nødvendiggjør denne strategien. Riffat Hassan skriver:

If I, as a human rights activist, wanted to «liberate» this average Muslim woman living anywhere from Ankara to Jakarta, I could not do so by talking to her about the UN Declaration of Human Rights, 1948,

Islamske feminister argumenterer for å se bort i fra århundrers lovfortolkning med utgangspunkt i Koranen og ahadith, til fordel for sine egne re-fortolkninger av Koranen.

den «muslimske verden» er dette vel så viktige spørsmål for muslimske kvinner (Moghadam 2002:1158). Det går skarpe klasseskiller også blant og mellom muslimske kvinner, og den mangelfulle organisatoriske forankring og den intense opptatthet av teologiske spørsmål blant islamske feminister synes å reflektere deres tilhørighet til sosiale og intellektuelle eliter. Waduds bok *Qur'an And Woman* (1999) er riktignok oversatt til språk som arabisk og malaysisk, men det er likevel et faktum at den islamske feminismens teori for det meste er formulert på engelsk, og at islamske feministiske debatter i all hovedsak foregår på engelsk. Dette fungerer selvsagt også som en barriere for deltakelse fra muslimske kvinner på grasrotnivå.

En bi-effekt av fokuseringen på tekster er at det forutsetter et kunnskapsnivå som ofte ekskluderer muslimske kvinner uten høyere utdanning. Dette er nokså paradoksalt,

because this means nothing to her. (Hassan u.d.a., min utheving).

Badran synes å dele dette synet, når hun hevder at:

Only the language of «Islamic feminism» can potentially reach women of all classes, and across urban-rural divides. (Badran 1999:164).

Etter mitt syn er det imidlertid ikke gitt at argumenter for kvinners rettigheter med utgangspunkt i menneskerettigheter, ikke har resonans blant muslimske kvinner i den 3. verden, slik blant annet Hassan forutsetter. Dette er et empirisk spørsmål, som ikke kan besvares på en fyllestgjørende måte uten empirisk forskning i spesifikke lokale kontekster.

Mine egne forskningserfaringer fra mus-

limske lokalsamfunn i Cape Town, Sør-Afrika, tilsier at kvinner bruker menneskerettighetsbegreper og -prinsipper i større utstrekning enn for eksempel Hassan forutsetter. I forbindelse med forskning på erfaringer med flerkoneri (polygyni) blant muslimske kvinner i underprivilegerte områder i Cape Town i 2005, fant jeg for eksempel en utbredt oppfatning blant muslimske kvinner om at dersom en mann ønsker å ta flere hustruer (inngå polygynt ekteskap), så forutsetter dette samtykke fra den første konen. Dette er en overbevisning som ikke kan være avledet fra islamske religiøse grunnlagstekster, ettersom dette ikke har dekning verken i disse tekstene eller i klassisk islamsk lovforklaring. Det er snarere sannsynlig at overbevisningen er avledet fra sosial praksis blant kvinner, og lokale muslimske kvinners egen tenkning om rettferdighet. Overbevisningen er helt klart nærmere moderne menneskerettighetsprinsipper enn klassisk islamsk lovforklaring er på dette punkt.⁹ Noe av bakgrunnen for Riffat Hassans overbevisning på dette punkt, synes faktisk å være at hun identifiserer FNs menneskerettighetserklæring som uttrykk for en «falsk» vestlig sekulær universalisme og i strid med religiøse prinsipper.¹⁰ Dette er en selektiv lesning som synes å ha tiltatt i appell blant muslimske intellektuelle som en konsekvens av det retoriske misbruket av menneskerettighetsdiskurser blant amerikanske ny-konservative etter 11. september 2001. Mitt poeng er ikke at symbolske spørsmål som kvinners rett til å fortolke religiøse tekster og å lede forsamlinger i bønn, ikke er viktige. Men til syvende og sist er dette metoder for reform som bare når et lite mindretall av privilegerte utdannede muslimske middelklassekvinner, og som knapt kan sies å adressere de sammensatte kildene til kvinneundertrykkelse i den muslimske verden på tilfredsstillende måter. Det er også en betydelig grad av essensialistisk tenkning om hva en muslimsk

kvinne er, eller kan være, blant islamske feministe (jf. Mojab op. cit:142). Islam er ifølge Hassan ikke bare én av mange faktorer som innvirker på muslimers liv: det er selve «matrisen» som alle faktorer i en muslims liv er forankret i (Hassan u.d. a). Det sier seg selv at en slik tenkning ekskluderer en god del faktiske muslimske kvinner, deres liv og interesser, og i særdeleshet i «vestlige» samfunn, hvor praktiserende muslimer ofte er i et mindretall i den totale muslimske befolkningen i bestemte land.

Å redde Koranen fra patriarkalske menn

Islamske feministers målsetning er å «redde Koranen» fra fortolkningene til patriarkalsk orienterte muslimske menn. Dette kommer tydelig til uttrykk i utsagn av typen «menneskerettigheter er nedfelt [enshrined] i [Koranens] tekst» (Wadud 2002:3); Koranen er «menneskerettighetenes Magna Carta» (Hassan u.d.c.); «Koranen garanterer alle fundamentale menneskerettigheter» (Hassan u.d.b:4); Koranen er «egalitær og anti-patriarkalsk» (Barlas 2002:5); Koranen er «ekstremt veltilpasset behovene i det 21. århundre» (al-Hibri 2001:4), og som at «I USA sliter man fremdeles med spørsmål knyttet til likestilling, men Koranen løste dette spørsmålet for lenge siden (ibid.:5). Disse påstandene referer imidlertid bare i begrenset grad til Koranen som en faktisk og historisk tekst. De indikerer en tendens til anakronistiske og selektive lesninger, som definerer Koranens verdi ut fra moderne standarder, eller med andre ord hva den kan hevdes å si om nåtidige fenomener. De forholder seg også svært fritt til den faktiske historiske og sosiale konteksten for Koranens åpenbaring. For eksempel er rettigheter i Koranen å definere som menneskers rettigheter (og ikke minst, *plikter*) i forhold til Gud (for dette punktet, se

f.eks. Mayer 1999: 58),¹¹ mens menneskerettigheter er et produkt av utviklinger de siste to hundre år, og angår primært individuelle sivile og politiske rettigheter i forhold til staten eller samfunnet. En tilnærming som den utsagnene over representerer, over til syvende og sist eksegetisk vold mot teksten, ved å sammenstille tekster som fungerer på helt ulike måter, og som er generert i høyst ulike sosiale, politiske og historiske kontekster.¹² De valgte eksemplene er ekstreme, men slett ikke atypiske for en del islamske feministers fremstillinger.

I sin kritikk av islamske feministers tendens til å lese sine egne moderne likestillingsstandarder inn i re-fortolkningene av Koranen til dags dato, bemerker Kecia Ali (2006:133) at likhet mellom kvinner og menn ikke er noe som er «innebygget i Koranen». Ifølge Ali (ibid.:131–132) privilegerer Koranen mannlig seksuell handling, ettersom de kapitlene (*suraer*) i Koranen som refererer til sex omtaler kvinner og tiltaler menn på måter som forutsetter mannlig kontroll over kvinners seksualitet og kropp (ibid.:128). Ali demonstrerer også at den moderne forestillingen, som fremmes av islamister så vel som islamske feministe, om at legale seksuelle relasjoner i islam er forbeholdt ekteskap, er en utpreget moderne forestilling, som bevisst ignorerer det faktum at muslimske menn før opphevelsen av slaveriet i moderne tid hadde rett til seksuelt samkvem med en hvilken som helst av sine kvinnelige slaver (ibid.:40). Dette inkluderer også kvinnelige slaver som ble tatt som bytte i krig i Profetens tid. I moderne tid fremstår dette som en klar legalisering av voldtekt mot kvinner, men det er intet som tyder på at Profeten forbød dette (ibid.:50–51). Dette demonstrerer noe av svakheten i islamske feministers overbevisning om at kardinalveien til reform i islam går gjennom re-fortolkning av religiøse grunnlagstekster. Muslimske historiske erfaringer med så vel

flerkoneri som slaveri tilsier at muslimer i moderne tid har vent seg til å relativisere og å historisere religiøse grunntekster, uten at dette nødvendigvis finner sted på bakgrunn av re-fortolkning av de samme tekstene.

Islamske feministers re-fortolkninger av Koranen fokuserer i stor grad på et par vers som angir sentrale samtidige problemfelt. Det dreier seg spesifikt om vers i Koranen som i klassisk islamsk lovfortolkning er blitt sett på som en lisens til å utøve vold mot kvinner ved «ulydighet» (*nushuz*), og vers som åpner for ulike rettigheter for menn og kvinner i forbindelse med ekteskap, skilsmisse og arv. Eksempler er vers som legitimerer flerkoneri, begrensningen av kvinners arverettigheter i forhold til menns, og det faktum at muslimske kvinner, ulikt muslimske menn, ikke kan gifte seg med ikke-muslimer. Et særskilt omstridt vers er det såkalte *nushuz*-verset (4:34) hvor det i Abdullah Yusuf Alis oversettelse¹³ heter at:

Men are the Protectors and maintainers (*qawwamun*) of women,
Because God has given the one more strength than the other,
and because they support them from their means.

Therefore the righteous (*salihat*) women are devoutly obedient (*qanitat*),
and guard in the husband's absence what God would have them guard,
As to those women on whose part ye fear disloyalty and ill-conduct (*nushuz*)
Admonish them [first], [next] refuse to share their beds,
[and last] beat them (lightly).

But if they return again to obedience
Seek not against them means of annoyance.¹⁴

Wadud argumenterer for at *qanitat* her ikke kan forstås som å referere til «lydige

kvinner» (Wadud 1999:74, se også Barlas 2003:84–89), men til «gode kvinner» etter som det i andre deler av Koranen brukes både om kvinner og menn. Videre mener hun at *nushuz* brukes om både kvinner og menn, og derfor ikke kan referere til kvinnelig «ulydighet», men isteden til «ekteskapelig konflikt» (ibid.:75), og at verbet *daraba*, som her oversettes som «å slå», ikke nødvendigvis har denne betydningen (ibid.:76). Ifølge Wadud peker dette i retning av at 4:34 i Koranen har til hensikt å begrense [restrict] den eksessive volden mot kvinner som indikeres av biografiene til Profetens følgesvenner [the Companions]. Kecia Ali er kritisk til islamske feministers re-fortolkning av særskilt problematiske vers i Koranen ut ifra et likestillingsperspektiv. Hun konkluderer med at de fleste muslimske kommentatorer har ment at *daraba* i dette verset betyr å slå, og at det faktisk er ment bokstavelig, ikke metaforisk, i tilfeller av *nushuz* (ulydighet) (Ali 2006:122). Al-Hibri velger imidlertid en annen fortolkning av dette verset. Hun aksepterer fortolkningen av *daraba* som «å slå», men mener at Koranen utelukkende aksepterer dette som en siste utvei i tilfeller hvor en ektemann står overfor *nushuz* i form av utroskap fra hustruen(enes) side (al-Hibri 2000b:125–126). Hun fremholder videre at mannen i så tilfelle ikke har rett til å slå hustruen i ansiktet, eller på en måte som setter spor på kvinnens kropp (ibid.:127).¹⁵

Med hensyn til Koranens vers om flerkoneri (4:3) argumenterer både Wadud og Barlas for at Koranen tar sikte på å begrense denne praksisen, ut ifra det faktum at den bare gir adgang for menn til å ta fire hustruer (ulikt før-islamske praksiser, som tillot et ubegrenset antall hustruer), at versene ble åpenbart i en kontekst hvor det var et stort antall foreldreløse barn og enker som ellers ikke ville kunne bli forsørget (etter slaget ved Uhud i 625), og at de begrensningene som

knyttes til flerkoneri (med henhold til likebehandling av ens hustruer) er så vanskelige å oppfylle. Den ulike arveretten mellom menn og kvinner forklares med muslimske menns historiske rolle som forsørgere, en rolle som innebar at kvinner beholdt eventuell egen arv og/eller formue og kunne gjøre krav på full forsørgelse for seg og sine barn fra ektemannens side. Med hensyn til ekteskap, arv og skilsmisse er kvinners og menns rettigheter ganske enkelt ulike i klassiske fortolkninger av shari'a (*fiqh*), og det bør derfor ikke undres oss at dette er felt som volder islamske feministen en god del hodebry. Ulikheten mellom kvinner og menn med hensyn til retten til å inngå ekteskap med ikke-muslimer vies generelt liten oppmerksomhet av islamske feministen. Al-Hibris fortolkning går imidlertid ut på at forbudet mot muslimske kvinners ekteskap med ikke-muslimske menn¹⁶ har til hensikt å sikre muslimske kvinner rett til fritt å utøve sin religion. Dette skal med andre ord forstås som en beskyttelse, snarere enn som en begrensning av kvinners rettigheter (al-Hibri 2000a:68–69). En slik tolkning tar imidlertid for gitt at en muslimsk ektemann aldri vil hindre ektefellens frie religionsutøvelse. En mer etablert tolkning av dette punktet går ut ifra at ettersom ens religiøse identitet ifølge muslimske jurister følger farslinjen, tar forbudet mot muslimske kvinners ekteskap med ikke-muslimer sikte på å sikre at ens etterkommere forblir muslimer.

Islamske feministen anvender seg av en hermeneutisk fortolkningsmessig metode. En fortolkningsstrategi som både Wadud og Barlas anvender seg av er å gi bestemte vers (*ayat*) i Koranen, som synes å være i pakt med normer om likestilling, en privilegert status. Disse versene kontrollerer betydningen og fortolkningen av en rad andre vers som synes å være i strid med en slik fortolkning. Wadud skiller også mellom vers som hun mener var ment å være partikulære (ment

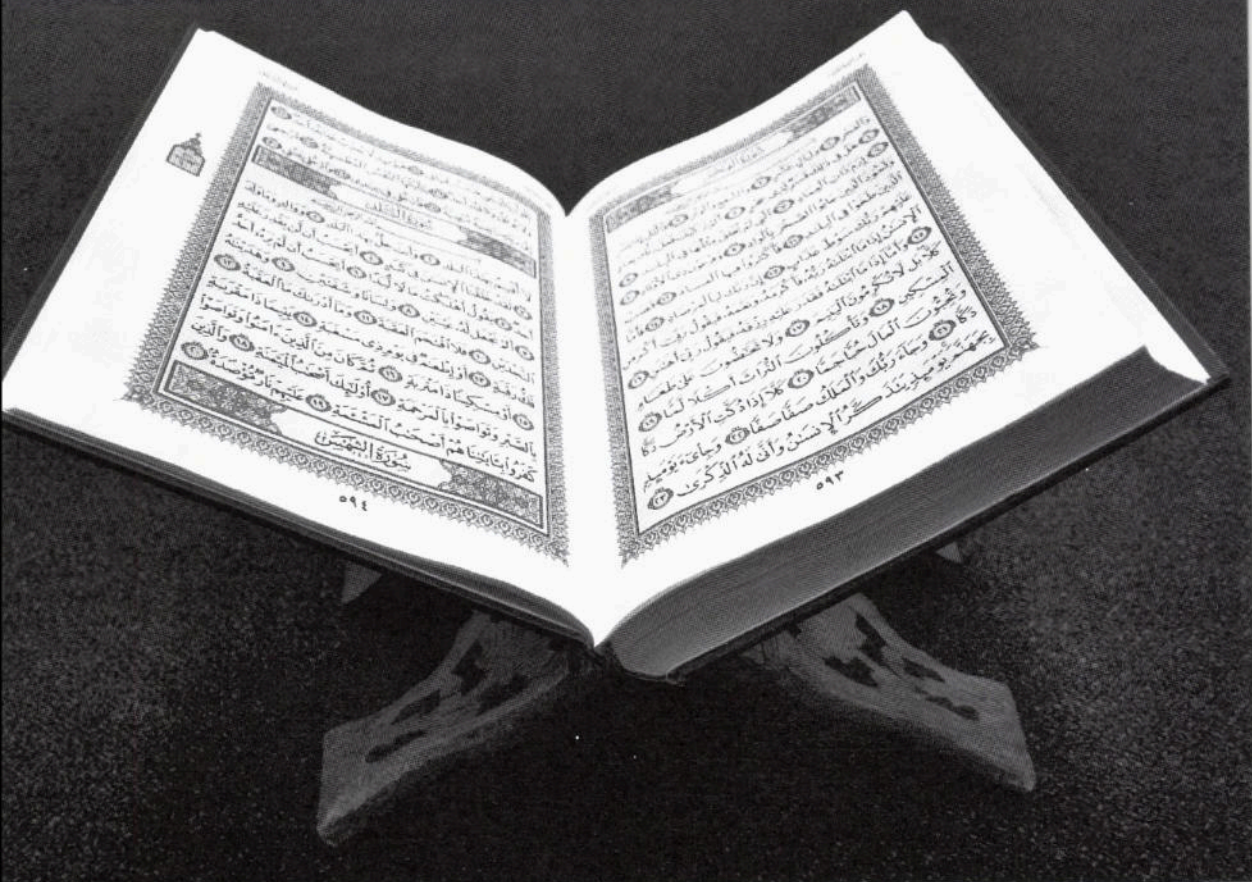

Foto: © Roberto Rollemberg Santana / Fotofil.no.

for en bestemt tid og kontekst) og universale (ment for ethvert sted og enhver tid). Men hun sier ikke noe om hvordan dette skillet etableres, og hennes argumenter leder ofte over i en enkel henvisning til Koranens «intensjon». Hun hevder for eksempel at selv om Koranen ikke forbød slaveri, så var et forbud mot slaveri Koranens «intensjon» (ibid:101). En mer nyansert holdning til tekstfortolkning finner man hos Barlas, som understreker at Koranen kan leses på mange ulike måter – også patriarkalske – og at hun ikke ønsker å fremstille Koranen som en feministisk tekst (Barlas 2004:4, 19). Men dette fremstår som noe selvmotsigende, siden Barlas andre steder fremholder at Koranen er grunnleggende «egalitær og anti-patriarkalsk» (ibid:5).

Wadud dekonstruerer den historisk sett allment aksepterte betydningen av bestemte vers på bakgrunn av en sammenlikning av hva bestemte verb betyr i ulike kontekster og

ulike deler av Koranen. Kompleksiteten i klassisk arabisk, og spesielt det faktum at ord som er avledet av samme rot kan ha høyst ulike betydninger, åpner for slike fortolkningsstrategier. Et grunnleggende epistemologisk problem for islamsk feminisme er imidlertid at dens talspersoner hittil ikke har hatt den skolering i arabisk og fiqh som er påkrevet for at deres re-fortolkninger skal fremstå som legitime for et bredere muslimsk publikum. Ved lesningen av Wadud og Barlas bøker slås en ofte av hvor få av litteraturreferansene som er til klassiske verker innen islamsk tekstfortolkning på arabisk. Dette fremstår som en svakhet, fordi den allmenne aksept for re-fortolkninger av religiøse grunnlagstekster blant muslimer faktisk forutsetter at man behersker det tekstlige korpus og tekstfortolkningsmetodene som gir fortolkningsmessig autoritet – spesielt hvis man ønsker at ens argumenter skal appellere til mannlige «ulama»er. Blant

mange islamske feminister finner man en overbevisning om at dersom man bare klarer å generere en «korrekt» rekonstruert lesning av Koranen, og å vinne aksept for disse lesningene blant muslimer, vil problemene være løst. Således hevder Jennah (2001b:58) at «en av de viktigste strategiene for islamske feminister er å lese det som står i teksten [what's in the text], snarere enn å lese den gjennom perspektivene til tidligere fortolkere». Denne holdningen til tekstfortolkning kan imidlertid lett utarte til en *koransk essensialisme*, det vil si en fortolkningsmessig autoritarianisme som reduserer Koranens budskap til det som til enhver tid passer ens moderne feministiske sensibilitet. En feministisk lesning er også en lesning av Koranen formet av spesifikke historiske, sosiale, kjønnsmessige og politiske betraktninger.

Kritikken av islamsk feminisme

De islamske feministers teoridannelse er i den nåværende fase helt klart et «arbeid under utarbeidelse» («work in progress»). Blant annet av denne grunn, og fordi mange «vestlige» akademikere er sympatisk innstilt til de målsetninger den islamske feminismen søker å fremme med hensyn til kvinners rettigheter, har fenomenet hittil møtt relativt lite kritikk. Foreløpig har de mest fundamentale kritiske kommentarene kommet fra liberale muslimske akademikere innenfor islamske studier, samt sekulært orienterte muslimske feminister. Siden det primært er de førstnevnte som opererer innenfor det samme epistemologiske territoriet som islamske feminister, vil jeg i det følgende konsentrere meg om deres kritikk.

Ebrahim Moosa har karakterisert den islamske feminismen som preget av en «hermeneutisk akrobatikk» eller som en «ønsketenkningens hermeneutikk» (Moosa 2003:125). Han fremholder at islamske

feminister i sin iver etter å demonstrere Koranens kvinnefrigjørende budskap, overser at Koranen fremmer patriarkalske normer som reflekterer den historiske konteksten den ble åpenbart i, og ignorerer århundrer med muslimsk fortolkning som «korrekt nok» har hevdet nettopp dette (ibid:125). Det synes også å være liten aksept blant islamske feminister for det den liberale muslimske intellektuelle Khaled Abou El Fadl har karakterisert som Koranens «flertydighet». Koranens flertydighet innebærer at «progressive» fortolkninger av Koranen også kan fremstå som reduktive. Nøkkelene er ifølge El Fadl å finne i ansvarlighet [responsibility] og rimelighet [reasonableness] i den menneskelige fortolkningen av religiøse tekster, nettopp fordi den fortolkningsmessige heterogenitet innenfor moderne fortolkninger av Islam er så stor.

Man finner få reelle utfordringer av klassiske forståelser av Koranen som en kanonisk og uforanderlig tekst i islamsk feministisk teori: det er utelukkende de menneskelige fortolkningene av Koranen i form av shari'a og fiqh som er utsatt for kritikk. Dette er selvsagt forståelig på bakgrunn av at troende og praktiserende muslimer ser på Koranen som «Gud som taler» (Esack u.d.), og at en risikerer utstøtelse, og i enkelte muslimske land henrettelse, dersom en som muslim skulle hevde noe annet. Hos eksempelvis Wadud finner man en viss motstand mot å lese Koranen radikalt *historiserende*, dvs. som et produkt av en bestemt tid og en bestemt kulturell kontekst, til tross for at slike lesninger langt fra er noe nytt i islamsk historie. Radikal historisering er et grunnleggende prinsipp blant annet i verkene til den pakistansk-amerikanske modernisten Fazlur Rahman (1911–1988), hvis tenkning har vært svært innflytelsesrik blant de såkalte «islamske modernister» i intellektuelle kretser de siste tiårene, og som også har hatt innflytelse på Wadud (se f.eks. Wadud 2006:14). Blant dem som klarest har

forfektet den radikale historisering av Koranens budskap er de sørafrikanske muslimske intellektuelle Farid Esack og Ebrahim Moosa, som begge lever og virker i USA. Esack har fremholdt at mye av tenkningen til islamske feminister og modernister er «apologetisk» og uvillig til å reise grunnleggende spørsmål vedrørende «den patriarkalske naturen til Koranens tekst og essensielle publikum» (Esack u.d.:3). Esack og Moosa har vært blant de muslimske intellektuelle som har bidratt mest til å fremme spørsmål om kvinners rettigheter blant muslimer i Sør-Afrika på 1980- og 90-tallet. De var også blant initiativtakerne til å bringe Amina Wadud til Sør-Afrika i 1994. Esack og Moosas kritikk er med andre ord ikke basert på en motstand mot målsetningene til islamske feminister, men på en kritikk av den intellektuelle legitimiteten i islamske feministers tekstfortolkningsstrategier.

Fremtidens utfordringer

Litteraturen om og av islamske feminister er etter hvert svært omfattende, og denne artikkelen har bare gitt anledning til å introdusere noen av de sentrale skikkelsene og tekstene innen bevegelsen. På norsk er imidlertid litteraturen om fenomenet hittil svært begrenset.¹⁷ Vi har sett at islamske feminister ser på religiøse grunnlagstekster i islam, og Koranen i særdeleshet, som instrumenter i kampen for kvinners rettigheter. Det er ikke noe historisk nytt i dette. Denne artikkelen har imidlertid argumentert for at samtidens islamske feminister ofte leser disse religiøse grunnlagstekstene på selektive og anakronistiske måter, og at dette må kunne anses som epistemologiske svakheter innen islamsk feminisme. Dertil kommer den islamske feminismens sosiale og organisatoriske svakheter i samtiden, som særlig er knyttet til dens forankring blant «vestlige» og «vestlig»-utdannede sosiale og intellektuelle eliter, og det

faktum at det meste av islamske feministiske debatter foregår på språk og i fora som ekskluderer muslimske kvinner på grasrotnivå. Islamske feminismer er kommet for å bli, også i Europa. Dette er blant annet blitt demonstrert av to konferanser om islamsk feminisme i Barcelona i Spania i 2005 og 2006, som fikk bred dekning i europeiske medier.

Det er liten tvil om at islamske feminister siden 1990-tallet har opplevd seg selv som ekskluderte og marginaliserte av «vestlige» sekulære feminister, og holdningen har til tider vært ganske uforsonlig i forhold til sistnevnte.¹⁸ Det er en utfordring for de «vestlige» sekulære feminismer å finne tangeringspunkter mellom sekulært og religiøst baserte forståelser av kvinners rettigheter,¹⁹ og å unngå å se «vestlige» sekulære feministiske modeller som de eneste mulige i kampen for kvinners rettigheter. Dette fordi det som oppfattes som fremgang med hensyn til kvinners rettigheter i den «muslimske verden», ikke nødvendigvis oppfattes på samme måte i den «vestlige» verden. Men det er likevel rimelig å anta at sekulære feminister og islamske feminister kan identifisere konkrete problemstillinger som de har felles oppfatninger om. Dette fremstår som mer fruktbart enn å primært fremheve historiske skiller mellom religiøse og sekulære interessefelt. Det synes imidlertid som om det går få veier utenom en radikal historisering av religiøse grunnlagstekster i islam dersom den islamske feminismen skal kunne realisere noen av sine målsetninger. ★

Litteratur

- Abu-Lughod Lila. 2005. *Dramas of Nationhood: The Politics of Television in Egypt*. Chicago University Press, Chicago.
- Al-Hibri, Azizah Y. 2000a. An Introduction to Muslim Women's Rights. I G. Webb (red.): *Windows of Faith*. Syracuse University Press, Syracuse, New York.
- Al-Hibri, Azizah Y. 2000b. Muslim Women's Rights in the Global Village: Challenges and Opportunities. *Journal of Law And Religion* 15 (1-2), 37-66.
- Finnes på <http://www.karamah.org/docs/JLRal->

- HibriFin.doc». Sidetallshenvisninger viser til web-utgaven av artikkelen.
- Al-Hibri, Azizah Y. 2001. *Qur'anic Foundations of the Rights of Muslim Women in the Twenty-First Century*. I M. Atho Mudzhar mfl. (red.): *Women in Indonesian Society: Access, Empowerment and Opportunity*. Sunan Kalijaga Press, Jakarta.
- Ali, Abdullah Yusuf 1976 [1938]. *An English Interpretation of the Holy Qur'an*. Muhammad Ashraf Publishers, Lahore.
- Ali, Kecia 2006. *Sexual Ethics & Islam: Feminist Reflections on Qur'an, Hadith, and Jurisprudence*. Oneworld, Oxford.
- Badran, Margot 1996 [1995]. *Feminists, Islam and Nation: Gender and The Making of Modern Egypt*. American University of Cairo Press, Kairo.
- Badran, Margot 1999. *Toward Islamic Feminisms: A Look at the Middle East*. I A. Afsaruddin (red.): *Hermeneutics and Honor: Negotiating Female «Public» Space in Islamic/ate Societies*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Badran, Margot 2002. *Islamic Feminism: What's in a Name?* *Al-Ahram Weekly Online* 569 17.–23.01. 2002. Finnes på <<http://www.weekly.ahram.org.eg/2002/569/cul.htm>>
- Barlas, Asma 2002. *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Readings of the Qur'an*. University of Texas Press, Austin.
- El Fadl, Khaled Abou 2001. *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority and Women*. Oneworld Publishers, Oxford. Esack, Farid. u.d. What Do Men Owe to Women? Islam and Gender Justice: Beyond Simplistic Apologia. Finnes på <<http://uk.geocities.com/faridesack/fewwhatdomenowe.html>>
- Hassan, Riffat u.d.a. *Religious Conservatism: Feminist Theology As A Means of Combatting Injustice Toward[s] Women in Muslim Communities/Culture*. Finnes på <www.irfi.org/articles/articles_101_150/religious_conservatism.htm>
- Hassan, Riffat u.d.b. *Members, One of Another: Gender Equality and Justice in Islam*. Finnes på <<http://www.religiousconsultation.org/hassan.htm>>
- Hassan, Riffat. u.d.c. *Are Human Rights Compatible with Islam? The Issue of the Rights of Women in Muslim Communities*. Finnes på <<http://www.religiousconsultation.org/hassan2.htm>>
- Jannah, Na'eem. 2001 a. «A Degree Above...»: The Emergence of Islamic Feminisms in South Africa in the 1980s. M.A, Religious studies, University of the Witwatersrand
- Jannah, Na'eem. 2001 b. *Towards an Islamic Feminist Hermeneutic*. *Journal for Islamic Studies* 21, 36–70.
- Jannah, Na'eem. 2005. *The National Liberation Struggle And Islamic feminisms in South Africa*. *Women's Studies International Forum* 29, 27–41.
- Kazimirska, A. de Bieberstein 1944 [1860]. *Dictionnaire Arabe-Français: Tome Second*. Librairie de Liban, Beirut.
- Masud, Muhammad Khalid 2001. *Muslim Jurist's Quest for the Normative Basis of Shari'a*. ISIM Occasional Paper, Leiden.
- Masud, Muhammad Khalid 2005. *The Construction and Deconstruction of Secularism as an Ideology in Contemporary Muslim Thought*. *Asian Journal of Social Science* 33 (3), 363–383.
- Mayer, Ann Elizabeth 1999. *Islam And Human Rights: Tradition And Politics*. 3. utg. Westview Press, Boulder.
- Mir-Hosseini, Ziba 2004. *The Quest for Gender Justice: Emerging Feminist Voices in Islam*. *Islam* 21 (36).
- Moghadam, Valentine M. 2002. *Islamic Feminism and Its Discontents: Towards a Resolution of the Debate*. *Signs* 27 (4), 1135–1171.
- Mojab, Shahrzad 2001. *Theorizing the Politics of «Islamic Feminism»*. *Feminist Review* 69 (1), 124–146.
- Moosa, Ebrahim 2003. *The Debts and Burdens of Critical Islam*. I O. Safi (red.): *Progressive Muslims – On Justice, Gender and Pluralism*. Oneworld Publishers, Oxford.
- Tayob, Abdulkader 2006. *Liberal Islam: Between Texts and its Modern Condition*. *ISIM Review* 18, 18–19.
- Vogt, Kari 2005. *Islam – tradisjon, fundamentalisme og reform*. J. W. Cappelen, Oslo.
- Wadud, Amina 1999. *Qur'an and Woman: Rereading the Text from a Woman's Perspective*. Oxford University Press, Oxford og New York.
- Wadud, Amina 2006. *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oneworld, Oxford.
- Waltz, Susan Eileen 2004. *Universal Human Rights: The Contribution of Muslim States*. *Human Rights Quarterly* 26 (4), 799–844.
- Wehr, Hans 1980 [1961]. *A Dictionary of Modern Written Arabic*. 3. utgave. Red. J.M. Cowan. McDonald's & Evans Ltd., London.

Noter

- 1 Med sekulære feminismer forstås her feministiske forståelser som ikke primært er forankret i religiøse livssyn.
- 2 Jeg velger i denne artikkelen å bruke betegnelsen «islamsk feminisme» i entall, selv om mangfoldet indikerer at flertallsbetegnelsen «islamske feminismer» kunne ha vært vel så treffende.
- 3 *Sekularisme* som en politisk ideologi som forfekter den liberale statens nøytralitet i forhold til religion, og *sektariserings* som betegnelse på prosesser i retning av å skille mellom stat og religion, og innskrenkning av religionens rolle til den private sfære, fremstilles ofte av muslimske polemikere, og særskilt polemikere av islamistisk orientering, feilaktig som *ipso facto* synonymt med a-religiøsitet og moralsk forfall (Masud 2005:372).
- 4 Det er imidlertid verdt å merke seg at den «kvinnefrigjøring» Amin tilsiktet var formet av hans beundring for «vestlige» samfunn, og var begrenset av denne på et tidspunkt da likestilling i «vestlige» samfunn knapt kan sies å ha kommet spesielt langt. Amin ønsket ifølge Wadud å «frigjøre» muslimske kvinner fra deres egen kultur og religion (Wadud 2006:111).
- 5 Forfatteren av denne artikkelen foretrekker, ulikt Mir-Hosseini, den etter hvert etablerte betegnel-

- sen islamisme istedenfor politisk islam, fordi sistnevnte betegnelse synes å indikere at islamisters interesser begrenser seg til politisk reform, hvilket empirisk som oftest ikke er tilfelle. Det private er politisk, også for islamister.
- 6 I Iran har eksempelvis feministisk-orienterte tidsskrift ofte vært mål for de konservatives angrep mot ytringsfrihet. Etter en periode under den reformistiske presidenten Mohammed Khatami (1997-2005), har en rekke av disse tidsskriftene blitt rammet av publiseringsforbud under den konservative Mahmoud Ahmadinejad (2005-).
 - 7 Shari'a omtales ofte som «islamsk lov», men dekker et videre betydningsfelt enn det som vanligvis forstås som «lov». Se f. eks. Masud (2001) for dette.
 - 8 På dette punktet er det klare paralleller til sekulære feminismer, som ofte har fokusert på familie-lovgivning og kvinners status innen ulike lovkode i moderne tid.
 - 9 Mayer peker i sin bok (1999) også på den omfattende utbredelsen av menneskerettighetsbegreper blant muslimer i den post-koloniale «muslimske verden».
 - 10 Se Waltz (2004) for en tilbakevisning av slike fortolkninger. Hun demonstrerer på en overbevisende måte at muslimske diplomater leverte viktige bidrag til FNs menneskerettighetserklæringer og konvensjoner etter 1945.
 - 11 Liknende invokeringer av Koranen som «den perfekte menneskerettighetskoden» finner man i *The Universal Islamic Declaration of Human Rights* (UIDHR) fra 1981, produsert av muslimske representanter som arbeidet under det London-baserte Islamic Council, som hadde sterke bånd til det saudi-arabiske regimet. Mayer (1999) dokumenterer hvordan denne erklæringen baserer seg på religiøse prinsipper som på en rekke punkter – deriblant mht. kvinners rettigheter – er i klar motstrid til moderne menneskerettighetstenkning. Selv om det er grunn til å tro at de fleste islamske feminister har mer til overs for FNs menneskerettighetserklæring (UNDHR) enn UIDHR, indikerer UIDHR hvorfor man bør utvise en viss grad av skepsis til intellektuelle som forfekter det synspunkt at religiøse tekster kan leses som, eller oversettes til, menneskerettighetserklæringer.
 - 12 Det advares da også i vers 39:18 av Koranen mot å redusere Koranen til dens lesninger.
 - 13 Alis oversettelse er en standardoversettelse som er mye brukt blant ikke-arabisktalende muslimer verden over, og er akseptert som en av de bedre oversettelsene til engelsk.
 - 14 Ali (1976 [1938]).
 - 15 Dette reiser selvsagt spørsmålet om hvorfor det bare er menn som har retten til å slå i tilfeller av ektefellers utroskap i henhold til al-Hibris tolkning av verset.
 - 16 Det fremgår av al-Hibris kommentarer til dette punktet at det er et forbud som hun aksepterer og støtter.
 - 17 Et hederlig unntak er Vogt (2005), hvor sidene 317-26 omhandler islamsk feminisme. Det er imidlertid et aldri så lite paradoks i Vogts fremstilling

av islamsk feminisme at den er sentrert rundt et referat av en samtale med en selverklært mannlig sør-afrikansk islamsk feminist, Farid Esack. Vogts fremstilling bidrar i så måte utilsiktet til en marginalisering av kvinnelige islamske feministiske teoretikere.

- 18 Al-Hibri refererer blant annet til «patriarkalske vestlige kvinner som velger ut og støtter sekulære 'muslimske' kvinner som talskvinner for alle muslimske kvinner» og til «neo-orientalistiske kritikker av islam som maskerer seg som feministiske kritikker» (al-Hibri 2000a: 67-8).
- 19 Det er ikke uten videre gitt at den kampen for kvinners rettigheter som islamske feminister fører i alle tilfeller inkluderer f. eks. lesbiske muslimske kvinner.

Summary

Foundational Problems in Islamic Feminist Theory and Practice

What are Islamic feminisms? Two congresses on Islamic feminisms in Barcelona in Spain in 2005 and 2006 have introduced Islamic feminisms to the European scene. This article introduces the Muslim intellectuals who have been central to the formulation of Islamic feminisms, and some of the core texts of Islamic feminisms. It raises some critical questions about the epistemological weaknesses which characterise Islamic feminisms in its present phase. Chief amongst these are the exclusive and exclusionary emphases on religious texts as a source in the struggle for women's rights, as well as a tendency towards anachronistic and selective interpretations of foundational religious texts. The article argues that Islamic feminisms emerged out of processes of re-islamization in the post-colonial «Muslim world» in the course of the 1980s and '90s, and that Islamism was an enabling circumstance in its emergence. Islamic feminisms have hitherto been an elite phenomenon, and therefore appears to lack an organisational and societal anchoring among Muslim women at grassroots' level. But I also underline the need to reflect on the challenge of greater inclusiveness that Islamic feminisms and other religiously based feminisms raise for «Western» secular feminisms.

INTERVJU

ANNE HEGE GRUNG

I SAMTALE MED ÅSE RØTHING

Religiøse feminismer i Norge

Islamsk feminisme, finnes det i Norge? Hvordan kommer den i så fall til uttrykk? Anne Hege Grung er utdannet teolog og deltar i samtalegrupper hvor kristne og muslimske kvinner leser tekster fra bibelen og koranen sammen. Nå er hun doktorgradsstipendiat på CULCOM, Universitetet i Oslos satsningsområde «Kulturell kompleksitet i det nye Norge». En av målsettingene med prosjektet hennes er å undersøke forskjeller og likheter mellom hvordan kristne og muslimske kvinner tolker og anvender religiøse tekster som tematiserer forhold mellom kvinner og menn. Åse Røthing inviterte henne til samtale om islamsk feminisme i Norge og møtepunkter mellom islamsk og kristen feminisme.

– *Feminisme er i utgangspunktet en vestlig term. Det er, som Sindre Bangstad diskuterer i sin artikkel i dette nummeret, ikke uproblematisk å bruke betegnelsen islamsk feminisme». Jeg drister meg likevel til å spørre deg, Anne Hege: Finnes det vi kan kalle islamsk feminisme i Norge i dag?*

– Vi har ikke mange muslimer i Norge som jobber teoretisk med islamsk feminisme. Dette er ikke noe stort og blomstrende felt. Men jeg vil si at det er en del muslimsk feministisk praksis i Norge i dag. Eller kanskje det er riktigere å kalle det *kjønnsbevisst praksis*. Mange norske muslimer føler jo et enormt press både utenfra og innenfra i forhold til å tilpasse seg de norske idealene om likestilling. Det skyldes blant annet at islam blir framstilt som en farlig religion nettopp fordi den per definisjon blir oppfattet som kvinneundertrykkende. På den bakgrunn blir muslimske kvinner i Norge stående under et tredobbelt press; de er under press som muslimer og de opplever press som muslimske kvinner både fra storsamfunnet og fra eget trossamfunn.

– *Kan du gi noen konkrete eksempler på muslimsk kjønnsbevisst praksis?*

– Islam foreskriver komplementære kjønnsroller og opererer gjerne med begrepet likeverd framfor likestilling. En del muslimske miljøer i Norge er derfor veldig opptatt av å få kvinner opp og fram. Vi har hatt en kvinnelig talsperson for moskeen World Islamic Mission og kvinnelig leder av Islamsk råd. Muslimske miljøer har tatt signalet fra storsamfunnet og ønsker å synliggjøre kvinner. Dette trenger ikke være feministisk, slik som vi bruker begrepet feministisk. Men det er en bevissthet om å slippe kvinner fram, som også kan være feministisk. Det er dessuten viktig å huske at muslimer i Norge også er norske og forholder seg til norsk kultur og tradisjon. Muslimske

kvinner i Norge kan derfor få en helt annen selvbevissthet enn kvinner fra både muslimske og kristne trossamfunn for eksempel i Midtøsten.

– *Men likeverd framfor likestilling, er det en tilfredsstillende løsning?*

– Det kommer an på hvem du spør. Alle muslimske kvinner i Norge har jo de samme rettighetene i samfunnet som alle andre norske kvinner. På den måten er de likestilte i henhold til norsk lov. Spørsmålet gjelder hovedsakelig to ting: Muslimske kvinners roller i familien og deres roller i trossamfunnet. På disse områdene er det jo heller ikke likestilling innen alle kristne trossamfunn. I den norske lutherske statskirken skal man ideelt sett praktisere likestilling mellom menn og kvinner helt til topps, men det er jo ikke så veldig gammelt. Og i det meste av den kristne verden praktiseres et kjønnshierarki mer eller mindre slik det blir beskrevet i Det nye testamentet, med Gud på toppen over Jesus, mannen og kvinnen. Det glemmer vi veldig lett. Det er ingen som kritiserer den katolske kirken i Norge for at kvinner ikke kan bli prester der. Jeg har i alle fall ikke hørt det. Men muslimske trossamfunn blir stadig kritisert for ikke å ha kvinnelige imamer.

– *Kontekst og kultur er med andre ord vel så viktig som religion, for å forstå muslimske kvinners plass i samfunnet?*

– Ja, jeg tror i alle fall at mange muslimske kvinner og menn som ikke har utdanning i sin egen religion, og som bor i en kultur som er ekstremt kvinneundertrykkende, kan ha vanskelig for å skille hva som er religion og hva som er kultur. I slike tilfeller kan undervisning i islam gjøre dem bevisste på deres rettigheter i forhold til islamsk tradisjon. Og rettighetene kan være langt bedre enn den statusen de har

i kulturen. I Oslo er det opprettet korangrupper for kvinner som skal bidra til å øke deres bevissthet om egne rettigheter. Dette er et eksempel på det jeg vil kalle feministisk eller kjønnsbevisst muslimsk praksis.

– Denne framhevingen av islam som en positiv ressurs for kvinner får meg til å tenke på flere av de islamske feministene som Sindre Bangstad drøfter og kritiserer i sin artikkel, blant andre Amina Wadud. Hun mener at hvis man forstår koranen riktig, så er den frigjørende for kvinner. Men det innebærer vel at hun må forkaste en hel rekke av de tolkningene som lever i den islamske tradisjonen?

– Ja, dette er et klassisk dilemma for både muslimer som jobber feministisk, og for det som vi gjerne kaller kristen feministteologi. De søker å ta bort tradisjonene og sedvane og alt som har nedfelt seg i praksis, og å gå tilbake til kildene. I så måte kan vi si at de opptrer moderne. Det samme gjelder for det vi kaller «islamister». De er også reformatorer som sier at man må rense bort skikker som ikke har noe med islam å gjøre, og heller gå tilbake til kildene. Derfor oppstår det paradokset at man i Vesten ser på kvinner som er del av islamistiske miljøer som kanskje de mest undertrykte, heller enn de som lever i segregerte underkulturer, uten noe særlig religiøs kompetanse, og som virkelig er i en undertrykt situasjon. Mange tenker at jo mer aktiv du er som muslim, jo mer undertrykket er du. Men det kan være motsatt.

– Dette er vanskelig for meg å forstå. Jeg forbinde islamisme med innføringen av sharia og at kvinner for eksempel kan anklages for utroskap hvis de blir voldtatt, og i verste fall steines til døden. Hva er det feminister og islamister finner når de går tilbake til kildene?

– Kildene er ikke entydige og det er da tolk-

Anne Hege Grung. Foto: Beret Bråten

ningsproblemene kommer opp for fullt. Da hviler du deg ikke lenger på de etablerte tolkningene. Enkelte muslimske kvinneaktivister vil si at dersom man innførte sharia etter sin opprinnelige intensjon, ville det blitt en forbedring av kvinners kår i noen land. Kvinners rett til skilsmisse er for eksempel helt utvetydig i islamsk tradisjon. De fysiske avstraffelsene som du nevner, som pisking og steining og andre fysiske avstraffelser, er nedfelt i «Huddud-lovene». Hvis du spør muslimer om de tar avstand fra disse lovene, så vil veldig mange gjøre det. Begrepet sharia i islam henspiller imidlertid på hele den guddommelige loven, altså Guds vilje i forhold til hele livet og hvordan det skal leves. Derfor blir det umulig for en muslim å ta kategorisk avstand fra sharia.

– Denne metoden med å si at noe har gyldighet mens andre ting ikke har det, kan det være en

fruktbar tilnærming?

– Mange kristne arbeider for å redde den kristne religion og tar alt som står i bibelen i beste mening. Akkurat det samme skjer innenfor islam. Man går tilbake til koranen og sier at denne kvinneundertrykkelsen kan umulig stemme i forhold til hva som er koranens opprinnelige budskap eller intensjon. Mange muslimer vil si at problemet ikke er islam men at koranens intensjon ikke blir fulgt. De vil si at vi er i en annen tid nå og koranens intensjon har andre uttrykk i dag. Sånn kan man resonnerer. Jeg tenker at det er veldig spennende nå som islam er i ferd med å bli en etablert europeisk religion. Da er jeg sikker på at vi vil se en tilnærming til europeiske menneskerettigheter. Og dette er en utvikling som veldig mange i den såkalt islamske verden vil se til. Det går ikke bare impulser fra den arabiske verden og hit, det går impulser den motsatte veien også. Med utgangspunkt i den likeverdstanden som jeg nevnte tidligere, kan kvinner bli imamer. Riktignok bare for andre kvinner, ikke for menn. Det blir spennende å se når det blir vanlig med kvinnelige imamer i Norge. Det er imidlertid viktig å huske at en imam ikke er det samme som en prest. En imam er en bønneleder, først og fremst, mens muslimske lærde er en annen kategori, og her er det enklere å gi kvinner innpass ifølge islamsk tradisjon. Da jeg møtte stormuftien i Syria i fjor vår, sa han at han planla å utnevne kvinnelige muftier, «når tiden var moden». Det er jo ikke så mange tiår siden den første kvinne ble ordinert til prestetjeneste i Den norske kirke og i dag tror jeg det er omtrent like mange kvinner og menn som tar presteutdannelse.

– *Du sa i stad at muslimske kvinner møtes i grupper for å diskutere koranen. Hva skjer i disse gruppene og hvem er det som leder dem?*

– Det er kvinner i miljøene, i menighetene, som tar initiativet og gjør det. De færreste av dem har nok noen form for formell teologisk kompetanse. Jeg tror heller ikke det er vanlig at de tar utgangspunkt i feministiske bøker eller tolkninger. De tar utgangspunkt i sin egen situasjon og det er ingen tvil om at vold mot kvinner er et problem i Norge. Det legitimeres blant annet gjennom spesielt en tolkning av ett vers i koranen, nemlig sure 4,34. Hvis jeg skulle gjette, så ville jeg tro at jo mindre familier er knyttet til et organisert religiøst miljø, jo større er risikoen for at det skjer vold.

– *Så du mener at religiøs tilknytning minsker faren for vold?*

– Det tror jeg dels, men jeg tror dels det er et ressurssspørsmål. De som har ressurser er også aktive. Men jeg tror også at aktive muslimer har et mer aktivt forhold til sin egen tradisjon og er mer aktive i forhold til å bli en del av det norske samfunnet. Mens de som ikke deltar står i mye større fare for å repetere den kulturen som er medbrakt fra Asia, Afrika eller Midtøsten.

– *Apropos kulturell bakgrunn; jeg har blitt fortalt at muslimer som kommer til Norge i stor grad kommer fra landsbygda og har lite utdanning, og at det skaper et relativt lite teologisk mangfold i Norge. Stemmer det?*

– Jeg vil si at det er et stort mangfold blant muslimer i Norge. Men det er riktig at det ikke er så veldig mange godt utdannede islamske lærde i Norge. Vi har heldigvis noen, og de gjør seg positivt bemerket. Det er et problem at Norge ikke regnes som et attraktivt land å reise til for å være imam. Men jeg tror at det skjer veldig mye blant ungdommer. Som norsk, ung muslim har man kompetanse både på det norske og på den kulturen man kanskje

for øvrig har sterk tilknytning til i familien, og mange har kompetanse til å håndtere dette og integrere det på en naturlig måte. Det er dessuten tydelig at mange muslimske ungdommer søker mer kunnskap om islam, men hittil har de jo måttet reise utenlands for å få det. Nå er det imidlertid planlagt et senter for islamstudier ved Universitetet i Oslo. Hvis man får det opp og stå på en skikkelig måte, kommer det til å tiltrekke seg folk fra hele Norden. Jeg tror det blir veldig bra.

– *Kommer islamsk feminisme til å stå på pensum der, tror du?*

– Ja, det tror jeg. Uten tvil. Islamsk feminisme er allerede på pensum på emner ved Det teologiske fakultet, for eksempel emner innen mastergraden i religion og samfunn. Jeg tror at spørsmål om feminisme og spørsmål om kvinner og menn og deres forhold til hverandre, vil presse seg på for alle muslimer i Norge og resten av vesten som forholder seg aktivt til storsamfunnet. Kanskje vil nettopp dette skape, som i kristen tradisjon, et behov for nytolkning også på andre områder. Dette området er så utfordrende at det kanskje fører med seg en helt ny hermeneutikk.

– *Du sammenligner utviklingen innen islamsk tradisjon med utviklingen innen kristen tradisjon. Noe av det som slår meg i Bangstads tekst, er nettopp fellestrekk i forhold til den kristne feministteologien, ikke minst ambisjonen om å «redde» de religiøse tekstene. Men det er vel langt på vei et tilbakelagt stadium innen kristen feministteologi, i alle fall den lutherske?*

– Ja, i alle fall store deler av kristen feministteologi har slått strek over det ved å si at vi kan forholde oss til noen tekster men ikke til alt. Nå vil mange si at vi må forholde oss kritisk til *hele* tradisjonen. Nokså skånseløst. I stedet tar man tak i noen prinsipper,

for eksempel om likeverd og likestilling mellom menn og kvinner, og argumenterer for at dette har med vårt gudsforhold og vårt menneskeverd å gjøre, så dette prinsippet må være overordnet alt, også teksten. Sagt på en annen måte: Hvis teksten ikke virker frigjørende, så er det ikke en tekst man trenger forholde seg til. Men dette er nok ikke en anerkjent tilnærming blant teologer flest, for eksempel i Den norske kirke. Det er for radikalt.

– *Står vi ikke nå i fare for å beskrive en utviklingshistorie hvor kristen feministteologi har kommet lenger enn islamsk feminisme? Mens kristen feministteologi har gitt opp å «redde» tekstene, forsøker islamsk feminisme fortsatt å finne underliggende prinsipper i koranen som kan støtte opp om kvinners rettigheter?*

– Jo, det kan du si. Men feministiske tilnærminger er som sagt ikke mainstream verken i kristen tradisjon generelt eller i Den norske kirke. I praksis har bibelen fortsatt stor autoritet og både teologer og folk flest leser bibelen i beste mening, på tilsvarende måte som muslimer og mange islamske feminister leser koranen. Spørsmålet om tolkningsautoritet er imidlertid veldig sentralt, spesielt innen islamsk tradisjon. En ting er jo hvordan man leser og tolker koranen, en annen ting er med hvilken autoritet man kan hevde den tolkningen.

– *Hvilke tolkninger er det som får autoritet og hvordan skjer godkjenningen av ulike tolkninger i praksis?*

– Tolkninger må godkjennes av fellesskapet for å få autoritet. Norske muslimer følger internasjonale lærde for eksempel på TV, hvor de svarer på spørsmål fra seerne. Hvordan de tolker ting betyr veldig mye. Men en ting er tolkningene i teorien. En annen er hvilke tolk-

Foto: Beret Bråten

ninger som skjer i praksis. En norsk muslimsk kvinne vil for eksempel til en viss grad lytte til muslimske lærde, men vil jo også forholde seg til diskurser i Norge. Så hva den enkelte vurderer som det mest viktige og verdifulle vil jo være ganske kulturbestemt, tenker jeg. Dessuten – og dette er viktig – denne typen teologisk arbeid henger sammen med allmenn aksept for islam. Etter hvert som storsamfunnets irrasjonelle islamfrykt blir mindre, vil det bli mye større muligheter i muslimske miljøer for å gå inn og nytolke sin tradisjon, for da slipper man å forsvare den hele tiden. Så hvis for eksempel FrP kommer i en sterkere maktposisjon etter kommunevalget til høsten, eller kommer i regjering etter neste stortingsvalg, så kan det bety et veldig backlash for progressive muslimer. Det vil også virke mot sin hensikt. FrP er jo tilsynelatende veldig opptatt av at muslimer må integreres og at muslimske kvinner er undertrykte, men det bildet de tegner av muslimer som gruppe, gir veldig lite rom for utvikling i miljøene. Det betyr ikke at

man ikke skal ta tak i ting som er undertrykkende eller problematisk, men man kan ikke stå på utsiden og slå.

– Kan du se for deg noen felles møtepunkter eller felles utfordringer for kristne og islamske feminister i Norge?

– I forhold til de etablerte kristen-muslimske dialogene synes jeg at man bør passe på hvem som setter agendaen. Det er en ting jeg har vært opptatt av i mange år. Hvis man ikke har en bevissthet om ulikheten mellom kjønnene og den patriarkalske arven i begge tradisjonene, når man møtes, kristne og muslimer, så kan man risikere at man bekrefter de patriarkale trekkene i begge trostradisjoner.

– Og da blir det menn som er i dialog med hverandre?

– Ja, nå er dialogarbeid i ferd med å bli et statusområde, og da ser vi plutselig at det er mange mektige menn på banen; menn som har dialog med menn og som tar med seg andre menn. I et globalt perspektiv er denne utviklingen helt tydelig. Her synes jeg forskjellige dialogpartnere burde tenke seg om, rett og slett. Her kan man begå en tabbe, mener jeg. Man skal ikke se bort fra at enkelte kristne mannlige ledere som går i dialog med muslimske mannlige ledere, blir fascinert av det mannsfellesskapet som oppstår også som et felles uttrykk for makt. Ja, jeg mener det helt alvorlig. Kanskje underbevisst, ikke sant? Man går bare inn i det, og så sitter de og snakker sammen med menn og så har de det fint, ikke sant, og så ønsker de ikke å adressere dette overhodet. Det er litt stygt tenkt. Men jeg mener i alle fall at dialogfora ikke må bli et sted hvor man bekrefter hverandres patriarkalitet. Det må det ikke bli. Da blir det bare konserverende. Jeg synes ikke alltid de ulike miljøene i Den norske kirke er tilstrekke-

lig oppmerksomme på dette, og det bekymrer meg. Ettersom feministteologisk handling er så underprioritert i den norske kirke, når det ikke opp her heller.

– *Men vet du, jeg har fått inntrykk av at kristne representanter i kristen-muslimsk dialog må godta at kvinner ikke kan være med, fordi kvinner ifølge islamsk tradisjon ikke teller like mye. Er det ikke en premiss for dialogen å godta kvinners fravær?*

– Det er bare tull. Absolutt. Man kan ikke i demokratiets navn kommandere hvem den andre skal ta med seg. Men man selv kan sikre en rimelig fordeling mellom kvinner og menn. I en kristen delegasjon mener jeg man skal passe på at det vanligvis er like mange kvinner og menn, men det gjør man ikke automatisk nå.

– *Men hva ville skjedd, hvis det var mange kvinner i den kristne delegasjonen?*

– Jeg tror dessverre det inntrykket du har av at det er et problem, er ganske utbredt. Men jeg vet at det bare er tull. Jeg har selv deltatt i religionsdialoger hvor det alltid har vært både kvinner og menn fra den kristne side og nesten alltid både kvinner og menn fra muslimsk side. Og det har aldri vært noe problem i det hele tatt. Men jeg er altså bekymret for utviklingen på dette området, spesielt ettersom feministteologi eller et bevisst kjønns-perspektiv i det hele tatt, ikke er implementert på kristen side.

– *Det er litt paradoksalt at mangelen på integrering av feministiske perspektiver innen kristen teologi og tradisjon, blir tydelig nettopp i møte med «de andre», som man forestiller seg at*

man har kommet mye lenger enn.

– Ja, det er det. Den norske kirke har riktignok kommet mye lenger når det gjelder likestilling mellom kvinner og menn, enn muslimske trossamfunn i Norge. Men det er jo ikke kirken og teologene som har vært pådriver i det. Det er snarere snakk om en kulturell og politisk påvirkning gjennom mange år som har forandret kirken. Det er ingen som har kommet og sagt at det står i bibelen at kvinner og menn skal være likestilte, det er ikke det som har fått ting til å skje. Tvert imot er både kristen og muslimsk feministteologi helt avhengig av den sekulære kvinnebevegelsen som teoretisk premissleverandør. Samtidig mener jeg det er viktig at den såkalte sekulærfeminismen ikke er så blind for religion. Man er helt nødt til å inkludere religion når man på en måte skuer utover. Man kan ikke si at kvinner som velger å være religiøse er dumme og ikke vet sitt eget beste. Det har vi hatt en tendens til i Norge og det er ganske paternalistisk, for å si det rett ut. Man bør heller jobbe sammen. Jeg tror muslimske og kristne feminister har en felles forståelse av hvilke betydninger tro og religiøs praksis kan ha i menneskers liv, og kanskje lignende erfaringer av undertrykkelse legitimert av den religionen som de selv tilhører. Selv om de kan oppleve seg som fremmede for hverandre som kristne og muslimer, kan de samtidig oppleve gjenkjennelse. For sekulære feminister tror jeg imidlertid denne trosdimensjonen kan virke fremmed og uforståelig. Dersom dette fører til fordommer om religiøse kvinner som mindre oppegående enn kvinner som har avskrevet religionen, blir også dialogen mellom religiøse og sekulære miljøer skadelidende når det gjelder dette temaet. Det har vi ikke råd til. ★

**BY CAMILLA JORDHEIM LARSEN
AND KARIN WIDERBERG**

How Interdisciplinary is Interdisciplinary Gender Research?

An Investigation of the Research Programme Gender in Transition¹

How has interdisciplinarity been interpreted and enacted within gender research? Interdisciplinarity is now mainstreamed – but what does this mean for researchers? The authors questions whether researchers actually have made use of and explored all the interdisciplinary research possibilities. And are there methodologies, themes or norms that are still not allowed within our disciplines as well as the gender field?

Gender research is today a research field in its own right with its journals, research centres, -positions and -programmes. Some even claim that it is a discipline, with its bachelor education and shared curriculum – which the new *Kjønnforskning. En grunnbok* (Lorentzen and Mühleisen 2006) illustrates. All the time, interdisciplinarity is stated as its main characteristic, formulated either as means or goals. But while interdisciplinarity in the feminist haydays of the '70s was a necessity (we were few and scattered and little was written on gender issues) and represented a challenge to our understandings of gender as well as to our understandings of the disciplines, the situation of today is radically different. Now that there is a quite substantial body of knowledge and we are quite a few within the disciplines, the demand for interdisciplinarity has become mainstream – partly within the disciplines (due to «new» theoretical paradigms), but particularly at the political level. Is interdisciplinarity still (to be) our main ambition and, if so, what kind of interdisciplinarity? What is it to imply to us today? In light of a new research programme on gender coming up at the Research Council of Norway, trying to find answers to these questions seem quite urgent. One evident starting point would be the investigations of research practices among gender researchers. Have we actually practised interdisciplinarity, and if so, when and how? And how have we evaluated it?

Here we will present some of the findings from our investigation of the interdisciplinarity of the previous gender research programme «Gender in transition». We hope that it will contribute to a debate on these issues among us gender researchers.

Background – Our Research Design

Our investigation was part of a feminist ini-

tiated EU-project on research integration between the humanist and the social sciences² and is published in full in the report *Interdisciplinarity, Research Policies and Practices: Two Cases in Norway* (Larsen and Widerberg 2006).³ The report focuses on the two research programmes, «Gender in Transition», which was active from 1989 to 1996, and the «Programme of Cultural Research», active from 1998 to 2002. They were both run by the Research Council, and both had an explicit goal of being interdisciplinary. We will focus on Gender in Transition (GiT). However, some differences between the programmes shed light on some current assumptions in gender research, and we will also briefly include some findings concerning the Programme of Cultural Research (PCUL).

Our data consist of written documents as well as qualitative interviews with members of the programme boards and researchers funded by the programmes. 14 interviews were done.⁴

A notable limitation of our data is that the self-evaluations as well as the interviews only convey the perspectives of the «insiders». We have thus not evaluated the quality of the results from other points of view. Consequently this article describes some strategies of interdisciplinary work in practice and raises issues regarding interdisciplinarity in humanist and social science research in Norway, *through the voices of our interviewees*.

In line with this approach we were interested in what meaning the programme participants themselves put into the terms multi- and interdisciplinarity. This being part of our investigation, we did not evaluate their definitions against a norm made at the outset. However, we started out with some (relatively wide) definitions, against which we discussed other meanings given the terms. Here we use «interdisciplinarity» mainly as a generic term, comprising encounters between disciplines.

In some contexts we have found it useful to differentiate this term from «multidisciplinarity». In these cases *inter-disciplinarity* points to the intermix of different theoretical perspectives or methodologies in one and the same project – either owing to collaboration or individual endeavours – whereas *multi-disciplinarity* points to a collaboration between researchers from different disciplines, with the intention of producing research on the same topic from different disciplinary angles.

Interdisciplinarity within Research and Education

Recent years have been characterized by a push for interdisciplinarity both within research and education (see Widerberg et al. 2005). A mutual interest and demand for interdisciplinarity make the expectations and requirements go both ways. An interdisciplinary education promotes the kind of thinking now awarded research funding and such (interdisciplinary) research funding is in its turn a message to the universities as to what they ought to prioritize. Today, both education and research have to be related and discussed when interdisciplinarity is the theme.

International educational integration, through the Bologna Declaration, brought about a total reform of higher education in Norway in 2003. University education until the reform entailed longer and more in-depth disciplinary undergraduate studies compared to the new system based on the American model. With the reform, the degrees became shorter and allegedly more market- and interdisciplinary-oriented. The administrative university structure with discipline oriented departments and faculties were however left more or less intact – even though the allocation of money was now partly based on production of credits. So, even though there are now several interdisciplinary Bachelor and

Master programmes, the programmes are administered in the old-fashioned way.

The same interdisciplinary emphasis was evident also in the new research policy formulated through the reorganization of the Research Council in 2003.⁵ However, the most profound change took place even earlier – a decade or two ago. Whereas funding until then to a larger extent was granted to good applications no matter what the topic was (we admit the slight exaggeration), there was a shift to funding through research programmes. Since then the programmes have been interdisciplinarily formulated and applicants are required to be affiliated to specific research environments. In other words, the programmes constitute a push towards interdisciplinarity. The competition has thus, in a sense, moved from between the disciplines to between «the hard and the soft sciences».

Overall, interdisciplinarity is publicly expressed as an unquestionable goal within research and higher education in Norway today. The reasons to «go for interdisciplinarity» are both varied and conflicting. What the market wants from and expects of interdisciplinarity might not coincide with the goals of the welfare state and the politicians. And none of them mean the same thing as the intellectuals arguing for interdisciplinarity in the name of gender, queer and post-colonial perspectives. For the present, this general discourse on interdisciplinarity opens up a space to the actual doing of interdisciplinarity in all its varieties. It is there – and this is important – for all of us to claim. So do we still want to, and if so, how do we want to do interdisciplinary research today? Our answers will most likely be influenced by our experiences of such endeavours, so let us see what we can learn from a research programme such as «Gender in Transition». What were their goals and how were they implemented and evaluated?

Gender in Transition

«Gender in Transition: Institutions, Norms, Identities» (GiT) was the follow-up of two parallel programmes for gender research: «Basic Women's Research for the Humanities» and «— for the Social Sciences» (1989–1996). This makes GiT the first gender research programme to bridge these two domains, and interdisciplinarity was also given priority in the stated goals of the programme. GiT was later to be succeeded by the current programme, «Gender Research: Knowledge, Change, Boundaries» (2002–2007), in which the interdisciplinary organization is maintained. The total funding of GiT during the five years was 27,6 mill NOK (3,3 mill EUR).

The programme aspired to meet two main challenges, which both sprang from the historic strengths and weaknesses of Norwegian gender research. The first goal was to combine theoretical problems with empirical research. This meant building on the strong tradition of «problem-oriented empiricism» in Norwegian gender research, which had been strong since its start in the 1970s, and continuing the theoretical turn encouraged by the first research programme in the late 1980s and early 1990s. The second goal was «continuing the comprehensive inter- and multidisciplinary cooperation that has characterized gender research» (GiT pol doc: 8). We will focus on this second goal in detail, but first briefly present the thematic priorities of the programme.

Six fields of priority were stated:

1. New forms of working life.
2. Individual rights and institutional norms: Moral and political dilemmas engendered by the tensions between individual and collective views in modern society.
3. Gender, religion and cultural conflicts.
4. Cultural coding of the body – the body as an interface between biology, past experience and culture.
5. Sexuality, gender and identity.
6. Feminism as critique (of the disciplines). Theoretical work on the sex-gender system and reflections on gender studies' own normative premises are mentioned in particular.

The priorities were to give direction to the applications. Focus was needed because the economic resources were considered small. In addition to social and academic relevance, one important argument for selecting these particular topics was their alleged equal appeal to the humanities and the social sciences (GiT mid ev: 2).

The board seems to have reflected on the issue of disciplinization in several ways in the process of writing the policy document. For instance, it is mentioned that the board's decision to not list men's studies on the list of priorities, although it was a research area they wanted to encourage, was based on the undesirability of making an artificial schism between women's and men's studies. It was argued that men's studies should rather be integrated in the topics listed – as should women's studies (GiT mid ev: 2).

Articulating Interdisciplinarity: Goals and Meanings

GiT professed interdisciplinarity, and paid special attention to inter-faculty research. The policy document states that: «The programme will provide incentives for closer cooperation between humanists and social scientists and attach emphasis to the interdisciplinary nature of the projects» (GiT pol doc: 23).

The special status interdisciplinarity has held in gender studies seems to have made arguments for the value of interdisciplinary

research as such redundant. To quote the policy document: «The [...] challenge lies in continuing the comprehensive inter- and multidisciplinary cooperation that has characterized gender research. The field would have been inconceivable without such cooperation» (GiT pol doc: 8). It seems to us that GiT may have taken both the existence and the positive aspects of interdisciplinarity for granted. This became especially evident when comparing GiT and PCUL; in the policy document of the latter, interdisciplinarity was considerably more pronounced, emphasized and advocated (PCUL pol doc, Larsen and Widerberg 2006:11, 14–15).

PCUL explicated the overall goal of interdisciplinarity to be the production of a *shared* perspective. Strong academic interests in the PCUL board were directed at making something new and challenging out of the multitude of disciplinary perspectives. According to the chairman of GiT, *their* goal was to produce separate and *different* perspectives on an issue, inspired by the different disciplines. Syntheses and intermix were seemingly less of a primary goal.

Although interdisciplinarity and multidisciplinarity were present goals in the programme, they did not override the goal of good disciplinary research. Contrary to PCUL, interdisciplinarity was not hailed as GiT's most important ambition.

When asked why interdisciplinarity had not been contested, debated or made an issue at board level in GiT, the board gave the following explanation: Gender researchers have always been interdisciplinarily oriented, due to knowledge claims (gender cuts across disciplines and the disciplines have not evolved with the aim to understand gender) as well as necessity (there are few gender researchers within each discipline). The assumption of interdisciplinarity within GiT may have meant that interdisciplinary research met little

resistance, and thus promoted it. On the other hand, it may also have meant that some of the «romanticism» and ardent enthusiasm often surrounding all that is «new» may have gone away – for better or worse.⁶ Leaving aside the question of whether gender research at the time was at a more advanced level of interdisciplinary work than was cultural research, our findings raise a more general question, probably of current interest. Namely, is there an underdeveloped potential of interdisciplinarity within gender research?

The writings on interdisciplinarity in GiT's policy document questioned neither the fruitfulness of the phenomenon as such nor its inherent possibilities. The following two questions were apparently deemed more relevant themes for discussion:

1. Whether the main bulk of gender research should be conducted within the conventional disciplines or outside of them.
2. If and how gender-, women's, men's, gay/lesbian and queer studies should be more closely integrated, how to combine different theoretical traditions in these fields, and how to combine theoretical and empirical research.

The first issue points to internal competition between the disciplines and the centres. Gender research in Norway seems to have flourished because it has had several institutions to spring from (Widerberg 2006). The board of GiT continued this practice and thus opted for a «double strategy»; gender studies should be supported *both* as a separate field *and* as a research topic integrated into the (traditional) disciplines. In other words, they refused to make a choice as to which «side» they wanted to support: «Efforts will be invested in developing and maintaining broad, multidisciplinary scholarly expertise. At the same time, the programme will con-

tribute to the development of knowledge within the individual disciplines» (GiT pol doc: 4).

According to the chairman there was a consensus within the board on this matter. The board decided to handle the applications based on academic quality, first and foremost. They did however also consider national-, disciplinary-, thematic- and institutional distribution, and claimed prioritized disciplines in which the gender perspective had been rare or absent (GiT pol doc: 11).

The second issue – concerning the integration of different research traditions – was stated as more of a resource than a problem. One tension had to do with theory versus empirical research; another had to do with new (post-structuralist) versus traditional (feminist) perspectives. As stated in the policy document:

There is a tendency towards a certain distance and tension between the social sciences and the humanities, not least because the humanities have begun to make more independent theoretical contributions. There are also divergent views among researchers in women's, men's and gender studies, particularly as regards politics and the distribution of power. [...].

The Programme Committee views the ongoing discussions as an important resource and an expression of the growing scope covered by the field. The new gender research programme will take this broader scope into account and exploit the constructive opportunities inherent in the tensions between various fields of research and theoretical positions. As a result, the concept of gender research will include traditions from women's research and feminist research as well as impulses

from newer areas such as men's research and culture-based gender research (GiT pol doc: 7).

It was the schism *within gender research* that was focused on – not those between the different disciplines – although, notably, this schism was partly linked to the humanist-/social sciences divide. Interdisciplinarity, defined as collaboration between separate disciplines, was not the issue here. Instead, interdisciplinarity understood as theoretical and methodological positions cutting across disciplinary boundaries (sometimes defined as trans-disciplinarity) seem to be the challenge. And maybe it is here, in the dialogue between such positions and disciplinary approaches, that there is a potential for interdisciplinary development within gender research.

Performing Interdisciplinarity at Programme Level: Distribution

A crucial prerequisite for a research programme to be interdisciplinary is that different disciplines are represented among the funded projects. Let us therefore take a look at how the money was distributed. At the closing date, 120 applications were received at the Council's. Of these, one third was considered fundable, and 75 % of these were funded, which made 29 funded projects in all (but several of these were granted less money than applied for). There were a large proportion of young applicants; in total, PhDs constituted almost half of the applications (56 of 120), and the board regretted they were not able to support even more in this category (GiT end ev: 4).

The funded projects were quite evenly divided by faculty; nine were humanities projects and 11 were social science projects. Nine projects were listed as multi-discipli-

nary. Note that in six of the nine entities in this category, the funding consisted of *network support*, not money for full research projects. However, because the networks funded (with one exception) were interdisciplinary, it is reasonable to say that the choice of prioritizing networks favoured multi- or interdisciplinary initiatives.

Concerning the link between theory and empirical research, efforts were made to reach this goal. The main means was the «umbrella»-structure, joining projects together. In PCUL different *disciplines* were gathered underneath the umbrellas while in GiT there were examples of *empirical researchers and theorists* getting together as well.

The next issue we identified as important to interdisciplinarity in GiT was the integration of women's and gender studies and lesbian, gay, queer and masculinity studies. Direct comparisons of the number of projects supported are hard to make because support was often given for small arrangements that should not count as much as full economic support for research projects. Excluding network and seminar support and the like, six projects on topics related to homosexuality and one project on men and masculinities were supported; leaving the vast majority to women's and gender studies with the weight on *women*.

This was perhaps natural considering the relative strength of women's and gender studies in Norwegian research at the time, and special means were used to encourage applications from the other fields. «Sexuality, gender and identity» was made a topic of priority, and the board even arranged the conference «Sexing the Self» in 1997 in order to stimulate applications in this field. However, GiT's tight budget demanded strict priorities, and the distribution between the branches conveys the fact that women's research – based on an

evaluation of quality as stated as the prime criteria – received funding to a higher degree than gay-, queer-, men-, and masculinity studies.

Performing Interdisciplinarity at Programme Level: Conferences and Seminars

Four conferences and three seminars were arranged at programme level. These arrangements were the main means of encouraging multi-disciplinarity within the programme. Did it work?

Firstly, the number of gatherings was quite small. This goes for all Research Council programmes; GiT did not have fewer gatherings than the average programme and thus this is a general point. Still, the point is that the researchers meet only about once a semester – if they participate in all the gatherings, which few are not likely to do. This might not be a major problem to researchers who already have a stimulating interdisciplinary work environment. But for researchers who do not, the programme activities could perhaps serve quite an important purpose.

However, some researchers experienced the tensions at conferences and seminars as being too strong to have a constructive impact. This was especially expressed to have been the case among some who were not doing women's research or not keeping to the assumptions considered «politically correct» (interviewees expression) among this majority. In this way, GiT brought to light an interesting question: Does the so-called interdisciplinary field of women's and gender studies suffer the same rigidity problems as conventional disciplines when having their doxa confronted? In fact, the end evaluation by the programme board may be interpreted to express similar thoughts. After concluding that the multi-disciplinary seminars and

conferences all in all had been a success, they continued: «it is more doubtful whether the programme has also managed to initiate inter- and multidisciplinary collaboration in a way which has had impact on the results in terms of knowledge» (GiT end ev: 12, our translation). Had gender research become so «established» that it shut out new perspectives? And what is then the situation at present?

Performing Interdisciplinarity at Project Level: Two Networks

We interviewed researchers from two networks, one in Oslo and one in Bergen. The two were very different in scope, strategies and aims. The head and heart of the Oslo network was a team of four people organizing open and free seminars and conferences at fixed dates throughout the year. The speakers were researchers who studied homosexuality from any discipline and perspective, from student to senior level. The Bergen network was a philosophically oriented reading circle, whose efforts eventually resulted in an international conference as well as a book.

How did the two networks «do» interdisciplinarity? The Bergen network consisted of researchers from philosophy, literature, public administration and Spanish. Very different disciplines on the surface, but the individual researchers had a shared interest in basic theoretical research with philosophical roots, and this was their common ground. Their goal was to discuss theory across disciplines. The network was self-initiated, and the participants had both professional and social ties. But the reading circle also stretched out internationally. Money was spent to house guest scholars from the Nordic countries and the US, who lectured on their own work and contributed to the reading circle along with the other participants. The different discipli-

nary backgrounds never posed a problem, according to our interviewee. The theoretical interest cut across, and this seemed to have made interdisciplinary collaboration less of a challenge. On the one hand, one may say that the network functioned successfully because of the members' shared theoretical interests. On the other hand, there may perhaps be less to be gained by interdisciplinarity if there is already an academic consensus at the outset.

Interestingly, the Oslo network seemed to have been successful for the exact opposite reason; the low threshold for both attending and speaking, as well as the low commitment involved, seemed to have created an open and inclusive environment – for different disciplines and academic traditions. The «drop-in» character of the seminars may have been the key. There was however also factors that ran somewhat contrary to this point. First, research on homosexuality is still so rare that it requires interdisciplinary collaboration to have any collaboration at all. Second, research on homosexuality is also especially interesting in terms of identity. A majority of the researchers in this field identify as homosexual, and this may be central to understanding the collective spirit and shared enthusiasm across disciplines in this research field. Both factors are probably transferable to the early period of women research in the 1970s.

Performing Interdisciplinarity at Project Level: One Umbrella Project

As mentioned, the umbrella structure was one way of organizing interdisciplinary projects. One of the umbrellas was mentioned by several as especially successful, and it may well be read as an example of «how to do it». This network consisted, with a few exceptions, of researchers from different disciplines within the social sciences, and it exemplifies

how theoretic and empirical interests were joined together.

Two senior researchers were the heads of the umbrella, and 10-15 PhD scholars, master students and research fellows connected their own work to the seniors' projects. The senior coordinators' projects were basically of a theoretical nature (although they were also engaged in more empirically oriented projects funded by other sources) whereas the rest of the projects were more empirically oriented. About half were seniors and half were «juniors», and some of the seminars were credited as PhD courses. The seminars served both as reading circles in which theoretically relevant texts were discussed and as workshops in which the participants' own texts were reviewed and commented upon. The participants met regularly four times a year and they also had two two-day seminars during a period of three years. In addition they arranged a few open seminars with guest speakers. One of the coordinators emphasized the importance of maintaining the same network for a longer period of time, because mutual confidence needs time to grow, and such confidence was important to the fruitfulness of those seminars.

Our interviewee experienced that the group became tightly knit professionally, and that they were all reciprocally inspired. She also talked of an academic change of direction in her own work in the wake of the umbrella project, but she would not identify it as interdisciplinary. It was rather a change *within* the frames of her own discipline, she claimed. And this is perhaps a point in itself; perhaps those researchers most interested in working interdisciplinary do not see their own discipline as narrowly defined, but as open to new impulses. Maybe the old concept of interdisciplinarity is not considered fit for one's actual use of theoretical and methodological positions cutting cross disciplinary boundaries.

To what extent are we today actually working interdisciplinary within our disciplines?

Before merely concluding this umbrella to be a «success story» of GiT, we would like to focus some more on the role of the Research Council – through the programme funding. Except for the two senior coordinators, the researchers in the umbrella were funded from outside of the programme. The seniors were granted only half of the time and money they applied for; the project period was planned for three years and, even though the seniors were only granted half of the time applied for, the three-year period was maintained for the umbrella network, as three years is the estimated time span for a PhD to be completed. In addition some conferences and seminars were funded, and some additional expenses for seminars were granted by the programme midways.

In our opinion, the details concerning funding are worth dwelling on. Even though each project was important to the collaboration in the umbrella, the applications sent in were evaluated separately. This means that the view of the umbrella as a whole – and the role of each project in it – might get lost in the process. It also means that an umbrella planned to be inter- or multidisciplinary might end up as a disciplinary one, if money is lacking. In a programme as poor in resources as GiT, this particular umbrella was probably regarded as a big investment, but, for the researchers involved, the funding was a minimum of what was needed. It would not have been possible to get it going without other sources funding the PhDs. In this sense, one might in fact say that the umbrella existed *in spite of* as well as *because of* the programme's priorities.

Perhaps even more important, this network was able to continue existing and working due to new funding by the proceeding gender program. And this is something we

would like to stress; it takes time to make good collaborating research networks. And when someone has really got a good one going, it should, in our opinion, be first in line for further funding. This way, excellent interdisciplinary networks may grow strong.

Paradigms & Politics: The Difficult Field of Gender

All the researchers we talked to – from both programmes – said that they would stick to an interdisciplinary orientation in the future. They valued and sought interdisciplinary research milieus, networks and collaboration. But when asked about their identity, interdisciplinary or disciplinary, they gave quite different answers across generation and faculty borders. While the cultural researchers claimed an interdisciplinary identity, strengthened over the years, the gender researchers claimed a disciplinary identity, strengthened over the years. And the last category – including both younger and established researchers – stressed the importance of having a disciplinary foundation before embarking on an interdisciplinary project. Such endeavours should wait until after the MA, preferably after the PhD, to guarantee quality as well as disciplinary security.

It seems to us that there might be higher intellectual tensions within the field of gender than that of culture, and that this fact may make interdisciplinary work more difficult in this field – in spite of its interdisciplinary tradition. The gender field does not only have a political history, it is still – we claim – very much concerned with values, norms and – yes, politics. Indeed, this fact became evident at the hearings of the GiT programme, as we have seen.

Following this reasoning, we may question whether the assumptions may hide quite fierce oppositions within gender studies,

which possibly a lot of researchers find more constructive not to bring up at each and every crossroad. One younger researcher even expressed the view that gender research, also within this program, was *not* interdisciplinary, because it was not open to different theoretical perspectives. As doxic and political, it was, according to her view, a discipline. The assumption of interdisciplinarity within gender research was here questioned and interpreted as disciplinarity instead. It questioned the theme as a foundation for interdisciplinarity, arguing for theoretical perspectives and approaches instead.

However, this is not only about politics, but to a high degree about theoretic paradigms. One reason for the different foci and ways of working with interdisciplinarity within the culture field compared to the gender field might be that there are today fewer theoretic tensions among researchers from the humanities working on culture than there are among researchers from the social sciences and the humanities working on gender. The «new» paradigm of post-structuralism is more founded, shared and less threatening to the humanities and forms a platform attracting also the younger generations of researchers.

Gender research has been dominated by the social scientists and to them this paradigm – stemming from the humanities – is stranger and more alienating. Accordingly, tensions around theoretical perspectives and approaches – indirectly around disciplines – can be expected to be more immediate in the gender field. But, the greater the challenges (and difficulties) this theoretical turn represents the more dramatic the changes within the «troubled» approaches can be expected to be. And the most «troubled» disciplines are the ones most likely to profit the most from interdisciplinary work.

Interdisciplinarity – What Is It Good For?

At the practical level, there are still quite a few steps left to be taken to promote interdisciplinary research. The disciplinary structure of the universities makes everyday life of an interdisciplinary scholar quite burdensome (getting an office, technical facilities, functioning economic routines and so forth). Evaluations (in relation to PhD dissertations and academic positions) and publication venues are still mainly disciplinary-founded or -oriented. Although large-scale interdisciplinary umbrella research projects are supposed to be prioritized in the Research Council and such applications are stimulated, the amount of money finally awarded in the end does not make it possible. Other vital criteria for funding – such as geographical distribution (historically and traditionally maybe the strongest criterion in Norway besides quality), disciplinary and gender distribution – also compete with the interdisciplinaryity criterion, resulting in scarce research resources being spread thinly all over Norway. By financing only parts of it – which seems to be the general rule – the umbrella project is scattered and fragmented. This way of cutting finances may in practice turn an interdisciplinary project into a disciplinary one.

While we wait for the structures to change and for the money to flow, let us reflect on the matter of interdisciplinarity more substantially. The study of Gender in Transition indicates that interdisciplinarity is not necessarily defined or discussed, but might end up more like a political slogan, also at research level. Everything is stated «allowed» while all that is «forbidden» remains invisible. If we gender researchers in the humanities and the social sciences are more or less interdisciplinary, then it seems more interesting to ask what one is still not allowed to do (methods),

know (themes) or claim (norms), within our disciplines as well as within the gender field. It is when asking what can *not* be done, that we learn of the limits which then can be confronted more successfully. The study of Gender in Transition gives a clue of what to look for; politically incorrect perspectives or academic perspectives not corresponding to the current scientific paradigm. Different «don'ts» like this may in fact create stronger tensions than differences between disciplines. Worse, they may also work as blindfolds to new knowledge. Looking at interdisciplinarity in this way – as Gender in Transition in fact attempted to do – is obviously worthy of further discussions and explorations, also in research praxis. ★

Literature

- Larsen, Camilla Jordheim and Karin Widerberg 2006. *Interdisciplinarity, Research Policies and Practices: Two Cases in Norway*. <<http://www.hull.ac.uk/researchintegration/>>.
- Lorentzen, Jørgen and Wenche Mühleisen 2006. *Kjønnforskning. En grunnbok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Widerberg, Karin, Eva Braaten and Ida Hjelde 2005. *Norway – National Report on Disciplinary Barriers between the Social Sciences and the Humanities*.
- Widerberg, Karin 2006. *Disciplinization of Gender Studies. Old Questions, New Answers? Nordic Strategies in the European Context*. NORA 14 (2).

Public Programme Documents:

- PCUL Eng sum:
English Summary of the Programme for Cultural Research (in PCUL pol doc).
- PCUL pol doc:
Norges forskningsråd 1999. *Program for kulturstudier*. Programnotat. 2. utgave. (1. utgave utgitt i 1998)
- GiT pol doc:
Norges forskningsråd 1997. *Gender in Transition. Policy Document*.
<<http://www.forskningsradet.no/servlet/Satellite?cid=1088708154038&pagename=kjonn%2FPage%2FHovedSide&site=kjonn>>
- GiT mid ev:
Erfaringsnotat. *Noen erfaringer fra programmet etter 3 års virksomhet*.
<<http://www.forskningsradet.no/servlet/Satellite?cid=1088708154038&pagename=kjonn%2FPage%2FHovedSide&site=kjonn>>
- GiT end ev:

Norges forskningsråd 2002. *Kjønn i endring. Programstyrets egenvurdering*.
 <<http://www.forskningsradet.no/servlet/Satellite?cid=1088708154038&pagename=kjonn%2FPage%2FHovedSide&site=kjonn>>

Notes

- 1 This project is funded by the EU Comission. We give our thanks for the support.
- 2 «Changing Knowledge and Disciplinary Boundaries through Integrative Research Methods in the Social Sciences and Humanities», CIT2-CT-2003-506013.
- 3 The report is available at <http://www.hull.ac.uk/researchintegration/>.
- 4 We would like to thank Dagny Meltvik and Christine Viland, who wrote master theses within the project, for generously allowing us to use some of their interviews.
- 5 In Norway, as in most other countries, research funding is both private and public. Large corporations, organizations, labour unions and the like either accept applications for funding, employ their own researchers, or finance separate research institutes. There are quite a few social science-dominated research institutes in Norway – compared to the other Scandinavian countries – which are financed, at least partly, through private means. But even here a major part of the funding is based on applications to the national Research Council. Norway has only one publicly financed and controlled research council, which accordingly has the sole responsibility for the overall administration of the national research funding. Political guidelines manifested in budget decisions constitute the frames of its workings. The Council has about 4000 million Norwegian kroner (NOK), which equals about 500 million € annually, at its disposal, for research projects in all disciplines.
- 6 One may keep in mind that the situation for gender researchers have changed a lot since the 1970s and structural changes may help explain a reduced enthusiasm regarding interdisciplinarity. Earlier the researchers where few, and had to isolate or collaborate. Today there are gender research milieus within several disciplines, and thus they are quite able to develop their research within their discipline. Some interviewees regarded the frames of the disciplines an academic advantage.

BOKANMELDELSER

**EVANGELIA TASTSOGLU OG
ALEXANDRA DOBROWOLSKY (RED.):
WOMEN, MIGRATION AND
CITIZENSHIP. MAKING LOCAL,
NATIONAL AND TRANSNATIONAL
CONNECTIONS:**

Ashgate, Aldershot 2006

Omtale ved Line Nyhagen Predelli

**Innvandrerkvinner som aktive
medborgere**

Med boken *Women, Migration and Citizenship* skriver forfatterne seg inn i aktuelle debatter om kjønn, migrasjon og medborgerskap gjennom viktige teoretiske bidrag og interessante empiriske studier. I denne omtalen ser jeg nærmere på seks av bokens ti kapitler. Bokas to redaktører arbeider ved et universitet i Canada, og flere av kapitlene er skrevet av forskere med tilhørighet til kanadiske læresteder. Selv om dette kan oppfattes som en skjevhet ved boken, så er bidragene varierte og utfyller hverandre.

Forfatternes hovedanliggende er å undersøke hvordan kvinner aktivt engasjerer seg som immigranter i sine nye hjemland ved å «ta imot utfordringer» og bruke disse til å styrke egen posisjon som medborger. I de ulike bidragene anvendes teorier om migrasjon og medborgerskap, samt feministiske

perspektiver, i analyser av innvandrerkvinnerns erfaringer i «det virkelige liv». Forfatterne gjør, som de fleste av dagens feministiske forskere, et poeng av å ikke portettere kvinner som ofre eller som passive, men som aktive initiativtakere og deltakere i migrasjonsprosesser. «Selv de mest isolerte, de som ikke har stemmerett, og som fremstår som sårbare innvandrerkvinner kan og vil engasjere seg politisk og mobiliserer for å få til endring for seg selv, sine familier og sine samfunn,» (s. 6–7) hevder redaktørene, og understreker at medborgerskap er like mye *prosess* som *praksis*. Selv om lover og regler, diskriminering og undertrykking kan begrense mulighetene til å utøve medborgerskap, så åpner et prosessuelt perspektiv opp for kvinners aktive handling og for endring. Et ensidig fokus på kvinner (med unntak av to kapitler som også omhandler menn) rettferdiggjøres gjennom henvisning til at kvinner historisk sett har vært ekskludert fra medborgerskap, den stadig økende feminiseringen av migrasjon, og at kvinnelige innvandrere og flyktninger ofte havner i en «andresorterings borgerposisjon» som beskrives som «second class citizenship», «lessened citizenship» eller «partial citizenship».

**Et flerdimensjonalt perspektiv på
medborgerskap**

I tråd med nyere litteratur om medborger-

skap tar forfatterne i bruk et flerdimensjonalt perspektiv som inkluderer politiske, sosioøkonomiske, kulturelle og psykologiske dimensjoner.¹ Et av de mest spenstige og teoretisk velfunderte bidragene i *Women, Migration and Citizenship* er skrevet av medredaktøren Evangelia Tastsoglou og handler om de psykologiske dimensjonene ved medborgerskap. I denne sammenheng defineres medborgerskap som en følelse av tilhørighet, emosjonell tilknytning og identifisering, og disse psykologiske tilstandene er ifølge Tastsoglou kjønnnet. Tastsoglou bruker begrepet «grenseland» (*borderland*) for å beskrive et flytende kulturelt og mentalt landskap som krysser territorielle grenser og omfatter flere fysiske steder. Tastsoglou hevder at både innvandrere og kanadisk-fødte befinner seg i et flytende grenseland hvor det stadig forhandles om psykologiske, seksuelle, spirituelle, kulturelle, klasse- og rasemessige grenser. I analysen viser hun at innvandrerkvinner i de maritime provinser i Canada befinner seg i et mentalt «mellomrom», fanget mellom to eller flere kulturer og samfunn på lokale, nasjonale og transnasjonale nivåer. Men kvinnene er ofte kulturelle entreprenører som utfordrer både arv fra hjemlandet og den hegemoniske kulturen i Canada, og derved skaper noe nytt og overskridende. Styrken i Tastsoglous analyse ligger i at hun klarer å fremvise ulike psykologiske strategier og praktiske tilnærminger som kvinner tar i bruk for å skape et nytt hjem og en følelse av tilhørighet i Canada.

Medborgerskap og politikk

Noen av de utfordringene kvinnelige immigranter møter i sine nye hjemland, er imidlertid av en langt mer politisk karakter. For eksempel setter den kanadiske staten som krav til innvandrede omsorgsarbeidere (*care-givers*) at de må bo i samme bolig som sin arbeidsgiver i minimum to år før de kan søke

om permanent opphold. I denne perioden kan de endre arbeidsgiver, men de må fortsatt bo i samme bolig som den eventuelle nye arbeidsgiveren. Ifølge Pauline Gardiner Barber er den (haltende) offisielle begrunnelsen for denne politikken at det finnes flust nok av kanadiske innbyggere som kan ta på seg omsorgsarbeid som ikke krever at man deler bolig med arbeidsgiver. I en interessant studie av blant annet offisielle diskurser om medborgerskap hevder Barber at det har oppstått et økende misforhold mellom på den ene siden progressiv akademisk forskning som beskriver aspekter ved medborgerskap som produserer sosial ulikhet og fungerer ekskluderende, og på den andre siden offisielle diskurser om medborgerskap som privilegerer forskning omkring «positive effekter» av medborgerskap beskrevet som sosial inkludering og integrasjon. I denne sammenheng leser Barber det statlige moralske ønsket om at innvandrere engasjerer seg i det nasjonale sivilsamfunnet som et forsøk på å føre dem inn i folden av nyliberale kanadiske borgere. Et slikt moralsk krav innebærer i beste fall en devaluering og i verste fall en avvisning av et transnasjonalt politisk engasjement, som nettopp utgjør en viktig del av mange innvandreres medborgerskap.

Helen Ralston er også opptatt av kvinners deltakelse i sivilsamfunnet, og analyserer innvandrede sørasiatiske kvinners deltakelse i organisasjoner i henholdsvis Canada og Australia. Slik deltakelse gir kvinner mulighet til å yte motstand mot diskriminering og undertrykking og derved utøve sosialt og sivilt medborgerskap. Gjennom empiriske studier i to land setter Ralston fokus på betydningen av kontekst for forståelsen av hvordan innvandrere bosetter og tilpasser seg. Analysen viser at befolkningstetthet og konsentrasjon av sørasiater med spesifikke etniske, religiøse og språkmessige identiteter på bosettingsstedet har stor betydning for dannelsen av både

serviceorienterte og mer politisk orienterte organisasjoner.

I en studie fra New Zealand hvor fokus er rettet mot Maorifolket, viser Wendy Larner at kvinner er i frontlinjen i utviklingen av ny politikk omkring medborgerskap. Hun hevder at kvinner som inntar en meglingsposisjon mellom ulike kulturelle grupper og politiske kontekster, spiller en spesielt kritisk rolle gjennom bygging av tverrgående profesjonelle og personlige relasjoner. Larner betegner sin egen analyse av kvinners «jordmorrolle» i utviklingen av nye forståelser av medborgerskap som mer progressiv enn annen feministisk litteratur som ifølge henne er mer opptatt av kvinners rolle som kultur- og tradisjonsbærere i situasjoner preget av endring. Larners diskusjon av utviklingen fra et bi-kulturelt til et multikulturelt borgerskapsbegrep på New Zealand er også interessant lesning.

I et noe politisk betont kapittel tar medredaktør Alexandra Dobrowsky (med assistanse fra Ruth Lister) fatt i begrepet sosial eksklusjon (*social exclusion*), som har hatt stor betydning i utformingen av den politiske plattformen til Tony Blair og hans regjering i Storbritannia fra 1997 og frem til i dag. Dobrowsky viser at mens New Labour har vært opptatt av sosial eksklusjon i den generelle velferdspolitikken, har ikke begrepet vært anvendt i relasjon til innvandrings- og asylpolitikk. Dette har i første rekke gått ut over kvinner, hevder Dobrowsky, som mener at i Blairs politiske verden har den gode bor-

ger blitt redusert til et synonym for den gode arbeider, den gode forbruker og, til en viss grad, den gode nabo. Videre har det ensidige fokuset fra regjeringens side på å få kvinner inn i betalt arbeid medført at ubetalt arbeid i hjemmet og dets betydning for samfunnet undervurderes. Den private sfærens betydning for medborgerskap, og derfor kvinners bidrag, blir ikke verdsatt når den gode, betalte arbeider sammenfaller med den gode borger. I dette bildet hører det også med at den diskrimineringen og undertrykkningen som oppleves av etniske minoriteter og innvandrerkvinner ikke defineres inn under politikken som skal redusere sosial eksklusjon.

Boken er særlig relevant for sosiologer, antropologer og andre samfunnsvitere, men anbefales for alle som har interesse for feministiske analyser av kvinners mangesidige erfaringer som innvandrere og medborgere i ulike kontekster. Helhetsinntrykket er at dette er et solid bidrag til internasjonal forskning, men som så ofte ellers er det et kvinneperspektiv, og ikke et kjønnsperspektiv, som dominerer. Boken kunne også med fordel ha inkludert nyere og spenstigere perspektiver på medborgerskap. ★

Noter

- 1 I denne sammenheng er det interessant at det nylig oppstartede EU-finansierte og norskledete prosjektet FEMCIT, som studerer kjønn og medborgerskap i et multikulturelt Europa (se www.femcit.org), også analyserer «intimt medborgerskap» og «kroppslig og seksuelt medborgerskap», og derved fremstår som mer nyskapende enn boken som omtales her.

 NYTT FRA FOKK

FOKK Forening for kvinne- og kjønnsforskning i Norge

FOKK er en frivillig sammenslutning som ble dannet i 2002. Vi skal være en forskningspolitisk aktør for å fremme kjønnsforskning i norske og internasjonale fora. Styret består av Rannveig Dahle, leder, May-Len Skilbrei, nestleder, Rigmor Smith-Gahrnsen, Gerd von der Lippe, Susan Rakhsh, Eli Randgaard og Elin Kvande, med Eva Skjærbekk, Mai-Camilla Munkejord og Stina Helene Svendsen som varamedlemmer. Annethvert år avholdes generalforsamling som vedtar handlingsprogrammet. Da arrangeres det også en forskningskonferanse. Den siste var ved Universitet i Stavanger i juni 2006.

Vi kan trygt slå fast at kvinne- og kjønnsforskningen er et fagfelt preget av utvikling og mangfold. Det er stor pågang av interesserte forskere og vi står overfor ei rekke nye utfordringer. Tross mange positive trekk, går utviklingen ikke av seg selv og det gjenstår mye. Det er opplagt et behov for en forskningspolitisk aktør som kan støtte opp under rent faglige innspill samt ha en selvstendig pådriverfunksjon. Vi samarbeider med KILDEN Informasjons- og dokumentasjons-senter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge.

En aktuell oppgave er å være pådrivere i arbeidet med et nytt kjønnsforskningsprogram. Videre samarbeider vi nå med Nordisk institutt for kvinne- og kjønnsforskning (NIKK) om å arrangere en nordisk forsknings-

politisk konferanse og ta initiativ i forhold til EUs håndtering av kjønnsforskning i 7. rammeprogram.

Vår neste store oppgave er å arrangere en faglig og forskningspolitisk konferanse i 2008. Tema for denne konferansen er *Profesjonsutdanning, vitenskap og kjønn*. Grunnen er at vi ser høgskolesektoren som en svært viktig målgruppe. Kjønnsforskningen har overraskende svak forankring i sektoren. Her har vi de virkelig store utdanningskategoriene i Norge i dag, og omtrent alle de «typiske kvinneyrkene» får sin utdanning her. Med noen få, lysende unntak er både kvinneperspektivet og kjønnsforskningen omtrent fraværende i undervisning og pensum. De få som har stått på barrikadene, stamper i motvind, og mange er i ferd med å gi opp. Med denne konferansen ønsker vi å tematisere og problematisere denne situasjonen og være med å inspirere til ny innsats.

I øyeblikket sonderer vi hvor konferansen skal arrangeres, og håper at vi kan komme med mer informasjon i neste nummer av Tidsskrift for kjønnsforskning. I mellomtiden ønsker vi oss riktig mange innspill til dette viktige temaet, få tips om personer vi bør kontakte, ja vi tar i det hele tatt alt dere har av gode forslag.

Skal FOKK lykkes i å bli en sterk forskningspolitisk aktør, må vi bli mer synlige og dere må bruke oss aktivt. Dere finner alt om oss på KILDENs nettsider (via et banner nede til venstre). Ta kontakt, bruk oss – sammen kan vi påvirke kjønnsforskningen i den retningen vi ønsker.

Rannveig Dahle

BIDRAGSYTERE

Sindre Bangstad, PhD Fellow
The International Institute for the Study of Islam in
The Modern World
P.O. Box 11089
2301 EB Leiden
The Netherlands
Tlf.: +31 71 5272113
E-post: s.bangstad@isim.nl

Anette Brunovskis, forsker
Fafo
Postboks 2947 Tøyen
0608 Oslo
Tlf.: 22 08 87 09
E-post: brunovskis@fafo.no

Anne Britt Flemmen, førsteamanuensis
Institutt for sosiologi
Universitetet i Tromsø
9037 Tromsø
Tlf.: 77 64 43 39
E-post: annef@sv.uit.no

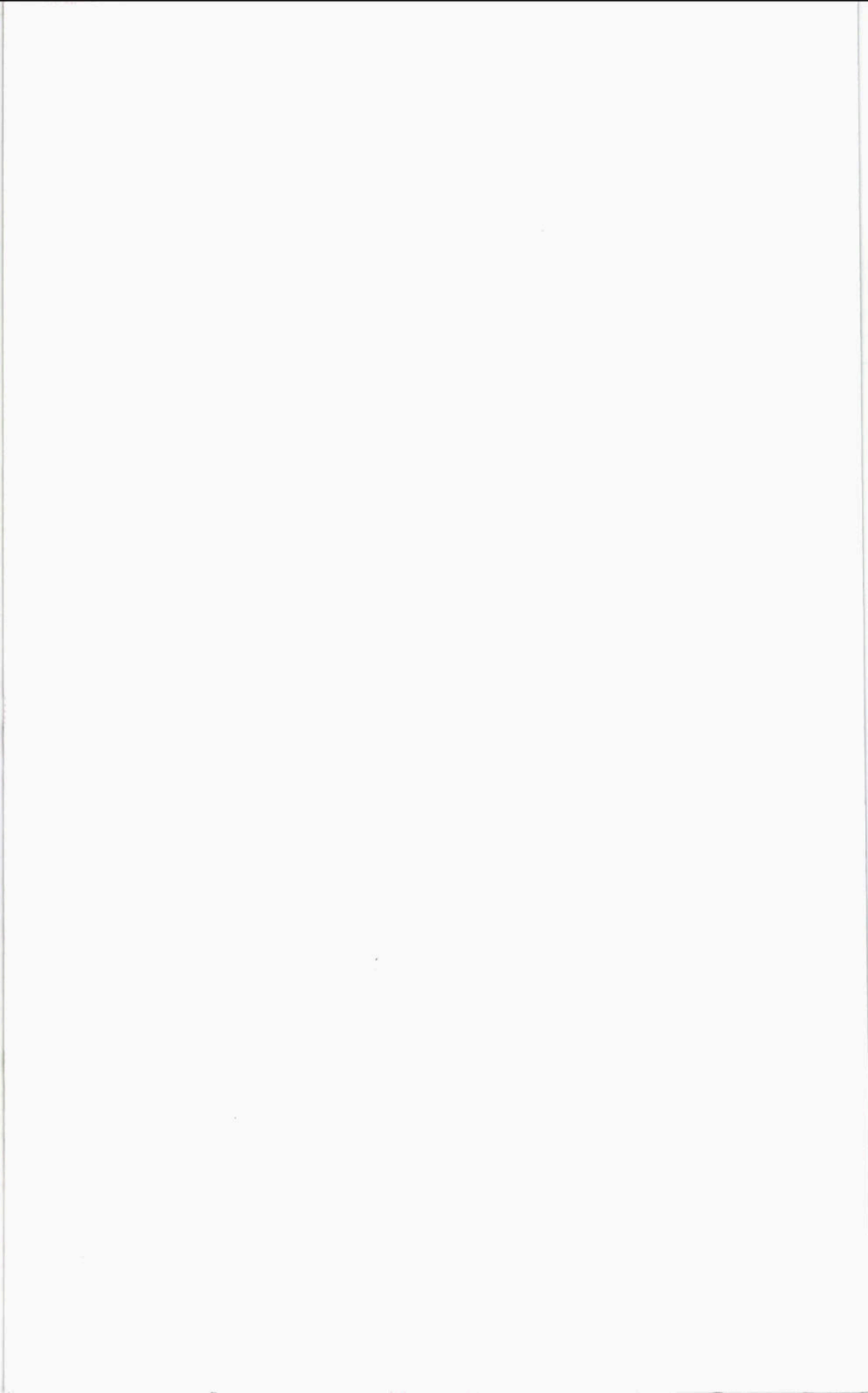
Camilla Jordheim Larsen, rådgiver
Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet
Postboks 8113 Dep.
0032 Oslo
Tlf.: 93 44 92 93
E-post: camillajordheim@yahoo.no

Line Nyhagen Predelli, Research Fellow
Centre for Research in Social Policy (CRSP) Department of Social Sciences, Loughborough University
Leicestershire LE11 3TU
United Kingdom
Tlf.: +44 (0)1509 223619
E-post: L.N.Predelli@lboro.ac.uk

Åse Røthing, forsker på CULCOM
Sosialantropologisk institutt
Universitetet i Oslo
Postboks 1091 Blindern
0317 Oslo
E-post: ase.rothing@culcom.uio.no

May-Len Skilbrei, forsker
Fafo
Postboks 2947 Tøyen
0608 Oslo
Tlf.: 22 08 87 22
E-post: may-len.skilbrei@fafo.no

Karin Widerberg, professor
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi
Universitetet i Oslo
Postboks 1096 Blindern
0317 Oslo
Tlf.: 22 85 52 47
E-post: karin.widerberg@sosiologi.uio.no

NASJONALBIBLIOTEKET, AVD. RANA

8507 Mo 1 RANA

Depotbiblioteket

h07021583

2007 Nr 1
Tidsskrift for kjønnsfor
kning (trykt

B-PostABONNEMENT

RETURADRESSE:

KILDEN

Holbergs gt. 1

0166 Oslo

UTGIVER

KILDEN, Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge

<http://kilden.forskningsradet.no>

tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Tlf.: 22 03 80 80

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING

Nr. 1
2007